

M I C R O   F I L M   S E R V I C E .

3a

Vol I

9-29-23

$10\frac{7}{8} \times 9\frac{3}{8}$

R102478

Oriental MSS. Library,
D. O. Madras

नाट्यशास्त्रव्याख्या
(अभिनवभारती)

by अभिनवगुप्तानाथ

Vol I

5

27

Vol I

545

9.29.23
1028/9/12

" श्रीः "

" अभिनवभारती "

" भरतनाट्य शास्त्रव्याख्या "

" अभिनवगुप्तविरचिता "

यस्तन्मया हृदयसंवदनक्रमेण

द्राक्पित्रशक्तिगर्भिभूमिविभ्रागत्राणी "

हर्षोत्पलसत्परविभ्रमजुषः करोति

वन्दे तमान्तमहमिन्दुकलावतंसम् "

षड्विंशकत्माकजगद्गुणावभासः

संविन्मरीचिचयचुम्बितबिम्बशोभम् "

षट्त्रिंशकं भरतसूत्रमिदं विवृण्वन्

वन्दे शिवं श्रुततमर्थविवेकिधाम "

विश्वबीजप्ररोहार्थमूलाधारतया स्थितम् "

सर्वशक्तिमयं वन्दे धारणीरूपमीश्वरम् "

सद्विप्रकोकवदनोदितनाट्यवेदः

तत्त्वार्थमर्थजननवाञ्छितसिद्धिहेतुः "

माहेश्वराभिनवगुप्तपदप्रतिष्ठः

संक्षिप्तवृत्तिविधिना विज्ञादीकरोति "

उपादेयस्य संपाठस्तदन्यस्यप्रतीकनाम् "

स्पुट वाक्वा

स्वव्याख्या विरोधानां परिहारः सुपूर्णता ॥
लक्ष्यानुसरणं बिलप्यवतर्क्याशिविवेचनम् ॥
सङ्गीतः यौनरुक्त्यानां समाधानसमाकृतम् ॥

अवि
स्त
(पुन

वि
यिते

नादेय

गुरुचेति नमस्कार्यो । लक्ष्मीपतिस्तु यद्यपि वृत्तीनां निष्कर्षता तथापि
पितामहादिवदसौ स्वकर्तव्यमात्रनिष्ठस्तथापि च नात्र नादेय लोकवदुप-
जीवित इति गुरुत्वाभावात् नमस्कृतः । एतदपि नमस्कारहेतु निरूपण-
स्यानुचितत्वात् असत् । तस्मिन् स्यात् प्रणमनं प्रहृष्टावः कायेन वाचाय-
नसा च आद्यः विरसेति दर्शितः । द्वितीयो देवावित्यनेन प्रणम्यस्य निरु-
पपदनामग्रहणानेचित्यात् तेन प्रथमं देवावित्युक्तं अभिनेयप्राधान्याच्चा-
द्रिकः विरसेति वाचिकस्य देवावित्यादिना च वाक्याभिनेयो दर्शितः ।
क्रमतः एता वाद्रिकवाचिकाभिनेयौ । लक्ष्मी

लोकसिद्धोद्यममभिनयो नच नादय धर्मी । स्मरितुर इव भुजादावुर्ध्व-
दिभिन्न इत्यभिनेयोऽपि प्रदर्शनीय एव । मानसी तु प्रहृता वाक्कायन्यासा-
रमेवेति नासी पृथगुक्तसंस्कारस्य पूर्ववत्त्वो निपातनात् चरमसंस्कार-
स्य पितामहमहेश्वरवदिति क्रम आश्रितः । हेकानुप्रासपरिपोषेण मानस्य-
स्य वाक्याभिनेयतां दर्शयितुं यद्वह्यति चेत्प्रीडितप्रकृतिभिः किन्ते प्र-
काशैः युक्तनामानि ललिता भरतप्रयोगा इति । मानस्यस्य च देवतापि-
तोषहेतुत्वं दर्शितं भवति । प्रजाः प्रतिहितैषित्वेन नादयप्रवर्तकत्वं कर्तव्य-
नानैकत्वेन पूर्णतायां च तद्गतत्वमिति नास्तेरभिप्रायः । तत्र नादयस्य
नटवृत्तस्य शास्त्रं शासनोपायं ग्रन्थं प्रवक्ष्यामीति नैकमित्यन्वे । नादयवेदे
नादयशास्त्रमिति हि पर्यायौ । तत्र नादयशास्त्रबालेन नेदिह ग्रन्थः तदुक्त-
स्येदानीं कारणं नतु प्रवचनं त । स्मं करणात् निन्नं कठेन प्रोक्तमि-
ति वेदेन उत्पत्त्यादिपञ्चकस्य तदुक्त्यस्यान्यग्रन्थसाधारण्यात्
प्रवनासङ्गतिरुत्तरग्रन्थस्य चानुपपत्तिर्दृश्यते ॥ ग्रन्थं च यद्वेत् जग्राहपाद्यः ॥
शृण्वेदित्यादेः ग्रन्थं प्रमसङ्गतत्वात् । तस्मान्नादयं च तच्छास्त्रं न्युत्पत्ति-
प्रदत्तात् प्रवक्ष्यामि आरम्भास्ये नादयार्थं वेदं लक्ष्मणतो निरूपयिष्ये इत्यर्थः ।
एतदप्यमनोरमं । शब्दस्य तावन्तिरेकेण प्रवचनायोगान्नादयस्य चावाद्याय-
नत्वात् निरूपणमात्रे च प्रवचने ग्रन्थस्यापि प्रवचनोपपत्तेः नादयस्य च
प्रोक्त्युत्पत्तिरित्येवात्मादृष्टिकबाहुल्यरूपनिरासनात् । शास्त्रज्ञानार्थविषयप्रसङ्गात्
यस्मै शृणुयात्तोक्तं नादयवेदमिति शास्त्रज्ञाने यद्वह्यते तस्यासङ्गत्यापत्तेः
वृत्तिविषयतातिरेकेण शृणुवादिन्यस्यावाचकत्वात् तस्मादित्यमेतदिति

स्पुट ना ना

स्वव्याख्या विरोधानां परिहारः सुपूर्णता ॥

लक्ष्यानुसरणं बिलप्य वाक्योऽपि विवेचनम् ॥

सङ्गीतः यौनरुक्त्यानां समाधानसमाकुलम् ॥

सङ्गः हृदयेत्ययं व्याख्याप्रकारोऽत्र समाश्रितः ॥

भरतमुनिरुचितदेवतानमस्कारपूर्वकं अभिधेयगुणी

यवेन प्रयोजनं मुख्यवृत्त्या प्रतिजानानो विवेक्षणद्वारेण गुरुपूर्वकमर्थहि-
सतया चाभिधेयप्रयोजनतत्संबन्धान्दर्शयति-

(मूलम्) प्रणम्य द्वारस्था देवो पितामहमहेश्वरौ

नाट्यशास्त्रे प्रवक्ष्यामि ब्रह्मण यदुदाहृतम् ॥

पितामहोऽत्र न पितुः पिता महेश्वरश्च न राजादि-

विति देवबद्धः एतच्च नाडाङ्गनीयम् प्रसिद्धैः एको विजिगीषुर्नयप्रवर्त-

यितेति देवो ^{स्वा} ब्रह्मोऽनन्वनिर्गतरया क्रीडाङ्गीलः सन्ध्यादौ नृत्यतीति

नाट्ये तदुपस्कारविधिं च नृत्ते तदुपसंग्रहं प्रवृत्तिरिति तावेवात्र अधिदैवतं

गुरुचेति नमस्कार्यौ । लक्ष्मीपतिस्तु यद्यपि वृत्तीनां निष्कर्षता तथापि

पितामहादिवदसौ स्वकर्तव्यमात्रनिष्ठस्तथापि च नात्र नाट्ये लोकबहुप-

जीवित इति गुरुत्वाद्वावान्नमस्कृतः । एतदपि नमस्कारहेतुनिरूपण-

स्यानुचितत्वात् असत् ^{पुण्यम्} तस्मात् ^{कथा कीर्तना प्रदीपावरो मायेकः निरुपेयत दक्षितः} प्रणमनं प्रदीक्षावः कायेन वाचाय-

नसा च आद्यः द्वारसेति दर्शितः । द्वितीये देवावित्यनेन प्रणम्यस्य निरु-

पपदनामग्रहणानेचित्यात् तेन प्रथमं देवावित्युक्तं अभिनेयप्राधान्याच्चा-

ङ्गिकः द्वारसेति वाचिकश्च देवावित्यादिना च वाक्याभिनेयो दर्शितः ।

क्रमात् । एता नाङ्गिकवाचिकाभिनेयौ । लक्ष्ये

लोकसिद्धोद्ययमभिनयो नच नाट्य धर्मी । स्पष्टस्वर इव भुजादावृद्धी-

दिभिन्न इत्यभिनेयोऽपि प्रदर्शनीय एव । मानसी तु प्रहृता बाह्यायन्यासा-

रजमेति नसी पृथगुक्तसंस्कारस्य पूर्ववत्त्वो निपातनात् चरमसंस्कार-

पितामहमहेश्वराविति क्रमः । एकानुप्रासार्थः । स्मालङ्कारस्य च वाक्या-

भिन्नयतां दक्षयितुं सालङ्कारस्य देवतापरितोषहेतुत्वं च दक्षयितुं

पितामहमहेश्वरावित्यनेन देवयोर्लोकहितेनेति लक्ष्यं । नाट्यशा-

स्त्रमिति । नाट्यस्य नटवृत्तस्य शास्त्रे शासनोपायब्रह्ममिति ।

नैतदित्यनेन । नाट्यवेदे नाट्यशास्त्रमिति हि पर्यायी । तेन नाट्य-

शास्त्रशब्देन चेद्विग्रन्थस्येदानीं करणं ननु प्रवचनं, तद्विग्रन्थानामुप-

करणादिनां केनेन प्रोक्तमिति अथा । ग्रन्थस्य च नाट्यवेदे त्वे उल्लेख-

स्य प्रानुपपत्तिः । वृत्तौ श्राव्यं च यद्वैतं अग्रह पाठ्यमग्रे दक्षितः

ग्रन्थं प्रवक्ष्यामि इति । तस्मान्नाट्यं चेतत् शास्त्रं च युक्तप्रवृत्तत्वात्

तद्विग्रहयामि इत्यादि । नाट्यस्य लक्षणं निरूपयिष्य इत्यादि ॥

गुरुत्वादित्यादेः ग्रन्थं प्रवक्ष्यामि इति । तस्मान्नाट्यं चेतत् शास्त्रं च युक्तप्रवृत्तत्वात्

प्रवक्ष्यामि इति । तस्मान्नाट्यं चेतत् शास्त्रं च युक्तप्रवृत्तत्वात्

प्रवक्ष्यामि इति । तस्मान्नाट्यं चेतत् शास्त्रं च युक्तप्रवृत्तत्वात्

प्रवक्ष्यामि इति । तस्मान्नाट्यं चेतत् शास्त्रं च युक्तप्रवृत्तत्वात्

प्रवक्ष्यामि इति । तस्मान्नाट्यं चेतत् शास्त्रं च युक्तप्रवृत्तत्वात्

प्रवक्ष्यामि इति । तस्मान्नाट्यं चेतत् शास्त्रं च युक्तप्रवृत्तत्वात्

प्रवक्ष्यामि इति । तस्मान्नाट्यं चेतत् शास्त्रं च युक्तप्रवृत्तत्वात्

प्रवक्ष्यामि इति । तस्मान्नाट्यं चेतत् शास्त्रं च युक्तप्रवृत्तत्वात्

मन्त्रवः सकलहितकरप्रवृत्तेः उत्साहसंपदोपेतस्तदभिहृदये तत्तन्नुदाप-
 सिसारयिषया स्वविज्ञानक्रमोपाकृष्टशुक्रपद्मसर्वाधिपीतपदमेवरावि-
 षयां मृत्तौत्सुर्व्यधृतिमत्यादि लक्षणं न्यभिचारसत्तां बाह्यकरणीयविषय-
 तौ च जडताविहितप्रवृत्तिभावगणः पुरस्सरीकृत्य धर्मवीरानुप्रविष्टस्तदुचि-
 तादिकवापिकानुभावप्रकरणपूर्व स्वप्रवृत्तिप्रयोजनमेव निरूपयति प्रयोजन-
 स्पेव प्रवर्तकत्वात् वरादुः यमचिह्नकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनमिति तत्प्रजादय-
 न्नाम तौकिकवदार्थव्यतिरिक्तदनुकारप्रतिबिम्बालेख्यमा बुद्ध्याध्ववसायो-
 लेख्यस्वप्नमायेन्द्रजालादिविस्तृणतत् ग्राहकस्य सम्प्रज्ञानभ्रान्तिसेवायाम-
 वधारणानध्यवसायविज्ञानात् न हन्तास्वादनरूपसंवेदनसंवेदं वस्तुरस-
 स्वभावेति वक्ष्यामः तस्य ज्ञासन् ज्ञासने बाह्याण्डनादयदिवैलक्ष्येन
 सम्यक् तत्त्वरूपावगमोपायं प्रकर्षणपरब्रह्मज्ञाज्ञेदीरितो न प्रवेगिबिवा-
 सत्ताभावधानेन वक्ष्यामि यद्वदति य इमं ह्युवाचोक्तं नादयवेदं स्वयं नु
 बाकुर्यत प्रयोगं यस्मिन् तथापीतवानरः / कुर्वन्प्रवेगं यस्मिन्

यागतिर्वेदविदुषां यागतिर्यज्ञवेदिनाम्

या गतिर्दानक्षीणानां तां गतिं प्राप्नुवान्तु सः इति

एतेन कामजो देवाः पुणः इति वर्जनीयत्वेन नादयस्यानुपादेयतेति यत्केचिदाहा-
 वद्विरे तदयुक्तीकृतम् याज्ञवल्क्यस्मृतिपुराणयोः ज्ञस्य प्रवृत्तानुभवसम्प्र-
 वणत् न ज्ञागमादृते धर्मोऽनुमानगम्य इति न्यायात् एतच्च ह्येवावस्थान-
 श्रीरूपमिति बाह्यावस्थानार्थं अविधीयतेनाम तथाहि नरनादयन्तावेदतत्
 स्वधर्ममनाय रूपतयानुष्ठेयमेव न न्यास्माकं यच्चेष्टितं विचार्य सोमक्रयो-

केचिदं

पदेदिनो विद्वे हिवाक्यस्य नतत विक्रियिक्ता ह्युपान्तरगतकृत्याकृत्यविचारणो-
 योगी युक्तः न विचारान्नोयोगो युक्तः न चाप्यस्योपदिश्यते गायेत्रादिकमिति
 किन्तु प्रथमनादवावसरक्रमप्रवृत्तिविरिचयचनप्रवर्तकभारतमुनिज्ञासना-
 नुपपत्तिविशेषपद्यपरापरिचयागताद्यतनकान्ता र्धमहानटजनस्वकप्रवृ-
 त्तिविशेषमपदेक्षापरमतद्रुतसिद्धिसंपत्तिसदुपायोपदेशानपरमिदं ज्ञास-
 मितिनटस्य तावन्नानेन किंनिरुपदिश्यते तत्तन्नुपकारादृते क्वेरपि स्व-
 हृदयायतनसततोदितप्रतिष्ठाभिधानपरवाग्देवतानुग्रहे किंन विचित्रापूर्व-
 निर्माणवाक्किंवातिनः प्रजापतेरिवाक्यमजनितजगतः परं प्रत्यावाङ्मावदि-
 पदमत्रावशिष्यते न्युत्पाद्यो वराकस्तस्वापि तु नेह जायेत्येत वादेन तन्नि-
 रतो वा भवेदितुपदेवः क्रियते पितुः स्वरसत एव तावन्मनेष्टविषयास्वद-
 प्रवृत्तस्यात एव वेदवास्तवपुराणादिकः श्रीकृदुवस्य तन्मनेष्टवस्तुमये
 तद्विगिदं वस्तुवप्रवेक्षितं यद्वदनादेव पुमर्थोपायावगतिं करोतीति वक्ष्यामः
 उत्पत्त्यादिप्रज्ञास्तु येषां विष्णुनि तेनादयारुयवेदविषयान तु नादयवेदज्ञा-
 स्मादिषयाः यतो नादयवेदः कथं ब्रह्मनित्यत्र नादयमेव वेदमिति व्याख्या-
 स्मामः एतच्च नादयवेदज्ञासन् ब्रह्मणा उदाहृतं मयामुक्तम् यद्वदते
 ज्ञासपितो विदिताहं नादयवेदं पितामहात्पुत्रानद्यापयामासीति अत्र
 तु नादयस्य वेदः ज्ञासमिति समासेऽन्यथाप्यपनसंभवान् तेन ब्रह्म-
 प्रोक्तमेव मया यथा परिपादिनिरूप्यत इति यावत् नादयं च ब्रह्मणो ह्यो-
 क्तं वेदाङ्गानि अवर्तमिति तद्विषयं ज्ञासमप्युदाहृतमिति उक्तम्
 यदि हि नादयस्य वेदनं सत्तात्वात् विचारक्य यत्र तन्नादयवेदज्ञानेन

कल्पद्रुः किंप्रमाणञ्च प्रयोगस्यास्य कीदृशः।

सर्वमेतद्यथा तत्त्वं भगवन्बहुमहसि ।

भगवता तत्र भवता गुरुणा इति अरतमुनिरेवमुहः।

तेन अरतमुनिना योजयितः सुन्दरतमवस्तुसमाहरणयोजनया ^{उपनि} कौटुम्भिकं वस्तु विशेषः सत्तावत्प्रयोगसमयेऽस्माभिः दृष्ट इति प्रत्यक्षत्वेन अयमिति परामर्शः। अविदितान्तस्मारतया चास्माकं प्रत्यक्षोऽप्यत्रयङ्ग-
कल्प इति कल्पदेनानिर्वच्यविशेषत्वमुक्तम्। अतएव तत्सुन्दरसङ्गतिरत्र नमृग्यते। यथायत्किंचित् वदतीति सन्चार्यं परीक्षणीयतत्त्वो यतोवेदेः संपितस्तुल्यमस्य हि धीरोदात्तधीरललितधीरिहृदधीरप्रज्ञानानां पूर्णोपायप्रवृत्तत्वेन नायकानां तदुपायाश्रयेण प्रतिनायकानां चरितं स-
फलताफलत्वेन स्फुराक्रियमाणं बीराद्भुताभ्यं वीरशृङ्गारहर्षैः वीररौद्र-
अयानककरुणैर्वीरबीभत्सज्ञानैश्च प्रतिनायकगतरसान्तरसान्तरतया सातिशयचमत्कारगोचरीकृतेः हृदयानुप्रवेदविदधत् धर्मादिचतुष्टोपा-
योपादेयधियमधर्मादिक्यङ्ग निवृत्तिहृष्टिनिर्विदाङ्गं विधत्त इत्यस्माकं अधिगतश्रुतितत्त्वानामपि प्रत्यक्षसिद्धमेवैतत् प्रसिद्धायास्य नादय-
वेदसंज्ञाविदितान्त एवोपदेवहेतुत्वादितः। एवं च जिज्ञास्यतत्त्वं एवायं कथमुत्पन्नः तेन प्रयोजनप्रकारेणोत्पन्नानां तत्प्रयोजनस्य वेदेक्य एव सिद्धेः उत्पन्न इति यदि पूर्वकेवमेव वेदवदपार्थस्य तत्तत्कथमेनं पर्यन्तु युज्यते श्रुति-
चतुष्टयवेदेत्यर्थः। अथ यस्य वेदेष्टो नोपदेवाः सिद्धाः सकस्तादृगित्याह-
कस्याधिकारिणः कृते प्रयोजनकरणाय किं वेदाधिकृत एवात्राधिकारी

उत्त तद्व्योपीत्याधिकारिविषयोऽयं प्रश्नः पूर्वस्तु सिद्धसाध्यतया निष्प्रयो-
जनत्वेनाक्षेपाय प्रश्नः कृत्कल्पद्रु इति यद्यस्य सुबद्ध्यङ्गानि तदवधारण-
तया अत्राव्यभिचर्यः तथापरिवृत्तमाने जीतातोद्याभिसयादिमह्येकति
अस्याङ्गानि ॥ किं च तदङ्गिरूपं उताङ्गमुदायमात्रं नादयमिति तृतीयः
प्रश्नः किं प्रमाणमेति।

द्वं नाद्यं

ननु प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वावत् नादयस्य य-
द्वदयति दृष्टं प्रत्यक्षयदिति श्रेयः प्राप्स्यत्यज्ञापकत्वमपि मूनेनां स्वसं-
वेदनसिद्धम्। अन्यथा तु विचार्यत्वमेवास्य न स्यादित्युक्तम्। ततोऽयं प्रश्नः
सत्यं किन्तु यान्यङ्गानि कानिचित्तानि यदि विश्लेषानि केन प्रमाणेन किमङ्ग-
ज्ञावते तेन किं प्रमाणेऽङ्ग इति तथातेन प्रमाणेनाङ्गिज्ञानावनियमोऽज्ञेयः।
प्रमाणमत्र निश्चयजनकम्। अन्ये तु नादयज्ञानानां रूपकादीनां पाद्याभिनय-
रसगीतानां च किं प्रमाणं कासंख्येति विभागविषयोऽयं प्रश्न इत्याचक्षते।
अस्येति। नादयस्य कीदृक्प्रयोगः। यदि युगपदङ्गानि प्रयुज्यन्ते तद्विज्ञा-
नस्योपेक्षु युगपत्संवेदनज्ञावात् कथमेकं नादयमिति प्रतिपत्तिः प्रयो-
गोपि नितराम्। तस्मात् कथं प्रयोग इति। तथा किं नियतेनैवाङ्गादुद्भावेन
प्रयोग उत्तानियतेनेति नादयाङ्गप्रयोगद्वारेण समभ्यानिनयचित्राभिनय-
नाटकादिरूपकवैचित्र्यविषयः प्रश्नः पञ्चमः। एवं प्रश्नपञ्चकात् कविप्रवेक्षः
उपदेवापरं शास्त्रमिति तद्व्यतिरेकं तेन यदाहितस्मात् कर्तुं दृष्टः प्रयोक्तुरूपदे-
वापरमिदं शास्त्रमिति तत्र द्रष्टुमित्यसत्। न ह्यनेन सामाजिकोद्देशो-
वते। अयोग्यताश्रुतिस्मृतीति हासादिष्वेवात्रापि न च तदुपदेवाङ्गं श्रूयते।

दे

दृष्टा तु यदि प्रेक्षाप्रवर्तक उच्यते, तदा तस्यापि न प्रबन्धेनोपदेष्टोऽपि तु
 कचिदेव नतकोऽर्थपतिर्विज्ञातौ । एवं चोपदेष्टव्ये स्थापितमात्राकारप्रकृ-
 ति विश्वमपीहोपदेष्टव्यं स्यादित्यतमनेन । यथा तत्त्वमिति नात्र क्रमं प्रतिपादो
 अस्याकं नापीयतां प्रति अज्ञा हि वयमत्र प्रष्टारः । अत एवोपेयपरत्वेनैव
 मुख्यतया प्रबन्धो यथा बान्धक आह दुःखं मे डामयेति । तद्वत्स्वपायं प्रबन्धयति
 कुतोऽर्थं लब्धत्वेति । तेनोपेयमुखेन प्रवृत्तमिदं शास्त्रं उत्तरदानोपनिबन्ध-
 नस्योपेयप्रबन्धक्रमेण तदुपेयोपायादि प्रबन्धेन स्थितमिति मन्त्रस्य । तेन
 यादृशाक्रमेण रूपज्ञयोग्यं तथापि अप्रबन्धितमपि यदि किञ्चिदस्ति
 तदपि स्वयमेव निरूपयेति तत्त्वानतिक्रमेण तत्त्वयोग्यं तत्त्वं च निरूपणीयं ।
 मिति एतदिति । लक्षणपरीक्षापर्यन्तमेतत् । यदि त एवं पश्यतुः ॥

अरतिमुनिः किमकार्षादित्याह =

(इ) तेषान्तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां अरतो मुनिः ।
 प्रत्युवाच ततो वाक्यं नादयवेदकथां प्रति ॥

तुल्यधारणे ॥ श्रुत्वेव न तु विज्ञानेन न तु पूर्वकाल्यमात्रेण लब्ध-

चेर्विधानात् तत इति यतः स तत्त्वविद्युनिस्ते च तदुपदेष्टायोग्याः तस्यास्तितोऽ
 कथाग्रहणं यथा तत्त्वमित्येकस्यैवार्थः स्फुटीकरोति । प्रयोगप्रबन्धे प्रत्यक्षेण
 प्रयोगप्रबन्धे प्रत्यक्षेण प्रयोगप्रकटनमुत्तरं स्यादित्यादाङ्गं परिहर्तुं कथा-
 ग्रहणमिति त्वसत् वक्तुमर्हसीत्युक्ते तस्याः कोऽवसरः । एवं अरतमुनिः पर-
 वदान्मानमप्रकल्पयन्तं ग्रन्थमभिहितवान् । अन्ये त्वयन्तं ग्रन्थं कवि-
 ण्यो व्यरीरचत् । तत्र ब्रह्मणेति अरतमुनिः प्रथमवक्तोके निर्दिष्टं कथं

श्रुत्वा उपलब्ध इत्येतन्नोपदेष्टव्यं वाक्यत्वेन निर्वहति तदनन्तरं ननु भवति किंचि-
 निरित्यादिर्कारतमुनिरचितो ग्रन्थो मध्येऽत्र श्रुत्वा दद्याद्योनि प्रबन्धप्रतिबन्ध-
 नयोजनवचनानि तानि तच्छिष्यवचनाभ्येत्याहुः । तच्चासत् ॥ एकस्यग्रह-
 स्थानिकवक्तुवचनस्य न्येयमयत्वे प्रमाणाभावात् सपरव्यवहारेण पूर्वपक्षेन्तर-
 पक्षादीनां श्रुतिस्मृतिव्याकरणतर्कादिशास्त्रेष्वेकविरचितेषु अपि दर्शनात् । एतन्
 सदा विवक्षितं ननु रतमतत्रयविवेचनेन ब्रह्ममतसारताः प्रतिपादनायामत्रग्रही-
 सारासारविवेचनं तद्वन्धस्वप्नसुखदुःखप्रक्षेपेण विहितमिदं शास्त्रं ननु मुनि-
 विवक्षितमिति यदाहर्तास्तकथं ननु मुनिविरचितमिति यदाहर्तास्तकथं ननु
 यथाध्यायाः तत्प्रत्युक्तम् । सर्वानपह्वनीयाबाधितबाल्यलोकप्रसिद्धिविशेषाः ॥
 अत्र केचिदाहुः । प्रबन्धपञ्चकमैवाध्याये तावन्निर्णीयते । उद्देशस्थित्या तद्वि-
 भागलक्षणपरीक्षापराणि चाध्यायान्तराणीति ॥ अन्येताहुः । पञ्चनिरध्यायैः
 पूर्ववद्विधानपर्यन्तैः प्रबन्धद्वयं निर्णीतम् । सामान्यान्विनयचित्रान्विनयान्तैः
 विष्टैस्तु प्रबन्धत्रयमिति ॥

वयन्तु ब्रूमः = नात्र क्रमः कश्चित् । अपितु यथा-

वसरं मुहः । वाक्यात्मना लक्ष्यहस्तीरूपेण प्रधानतया प्रबन्धपञ्चकनिरूपणपरेण
 आश्लेष्ण तत्त्वं निर्णीयते । नतु क्रमश्च कश्चित् । एतच्च ग्रन्थव्याख्यानप्रसङ्गः । त्व
 स्फुटीकरिष्यामः । तत्र कथं कस्य वेत्यमुमर्थं निर्णिनीष्याहः

भवतिः इति निर्णयत्वा तथावहितमानसैः ।

श्रुयतां नादयवेदस्य संक्षेपो ब्रह्मनिर्मितः ॥

वयादीनामुत्पत्तिर्व्यवहारसिद्धेव । कुलानादिभिरनुगम्यतइति

धर्मसाधनेषु कथं धर्मस्तेषां तत्र प्रवर्तमानत्वात् सत्यम् ॥ किन्तु लोकपालः
 लोकपालांशसंभूतं विभागसमुत्पादितैर्नरपतिभिः प्रतिष्ठिते स्वधर्मसाधनेप्रति-
 निधीजिते लोके दुःखं प्रथं जेतुं चोक्तं प्रोक्तं चार्हपाधर्मसाधनं बाध्यं चानुसृत्य
 पुरुषप्रायं लोक इत्येकवचनेन सर्वसाधारणतयैव साधनं तच्च साधनं विरूपं
 न भवति । दुःखप्राययोस्तु बहुतरसाधारण्योपपत्तिः, असाधारणे चैषां क्रिया-
 दय एव प्रवर्तन्ते । एतदुक्तं भवति । कृतयुगे सत्त्वप्रधाने स्वधर्ममात्रेणैव नैका
 नमुक्तुं प्रवर्तन्ते । तत्रैवोपाध्याय प्रयास्यति । ज्ञेतायान्तरालं सत्त्वात् दुःखं
 जिहासति । सुखं च प्रयासते । रजसवचनत्वात् तदासां साधनेषु रजसवच-
 नत्वाया प्रवर्तते । तत्र च तादृशपायो निरूप्यो येन स्वधर्मेषां भवति प्रवृत्तिः
 तच्च नाद्यमैवेति चकारेणैवमाह । तादृशकेन चिदुपायेन संबन्धसात्कृतं
 येन विवेकजियगाद्ये अपि दुःखप्राये एकावसन्धानविवक्षितं न विजिहीत इति
 सामान्याभिनयकालं प्राणत्वं प्रयोगस्य सचितं दुःखमिति दुःखं प्रथयितुं युज्यते ।
 प्रवृत्तिरिति प्रीतिषु तन्निर्दिष्टार्थः । इत्यनेन विवृतिर्दिष्टा कृतावता स्वार्थः
 आह लोकपालानां प्रतिष्ठितं यतो जम्बुद्वीपगतत्वात् लोकतः तैर्ह स्वधर्मसाध-
 नं दृष्ट्वादिना साकमाप्याययन्ति । अत एव तादृशमिति सर्वेषामेकमवसाह-
 न्योपकारवृत्त्या च देवमानुषसर्गोचित्यनुरूपितो विन्यवसिप्रवृत्तिरिति । अने-
 नुसप्रयोजनमेव क्रीडामहेन्द्रादीनामित्याहुः । ज्ञेतायुगे प्रवृत्ते एवं चोक्तं नैक-
 इत्यनेनैवमुक्तम् । सर्गोऽपि ह माहुरगता राजसधर्मसंबन्धविजितयागादि-
 योगसरजसीकृतं दुःखं तादृशविक्रीडनीयकर्मविशेषमिति । एवं शास्त्रादिकृ-
 तोऽपि जनेनाद्येन सुखं विनीयत इति प्रयोजनप्रयोजनमुक्तं प्रयोजनानाम-

प्रत्याह नवेद न्यवहार इत्यादिना ॥ कृतयुगे सत्त्वोत्कर्षबलादेव स्वधर्ममनुपाल-
 यति । अन्यत्वे तु राजसत्त्वात् कृत्प्रकारः करणादिजातीयः सर्वे स्वर्ग-
 क्रान्ता वर्णजयानुवृत्तिं न विदधति शास्त्रं अवबुद्ध एवमादिशतीति च ते
 वचनमत्रिण न दीयन्ते न च तैर्वेदशास्त्रोपदेवायोग्याः । अत एवाह सम्य-
 जिहस्थो न भुत्या भवतामेतदुपदिष्टमिति न प्राज्याः सर्वे वर्णाः प्रयोजनं
 विनियतेन यस्मैत्यनेन पूर्वोक्तस्याधुनोक्तस्य च समस्तस्योपसंहारः । अ-
 येतु पौनरुक्त्यं परिहर्तुमाहुः । सर्वेषां वर्णनं सदस्यस्य कुमारेण नयेन
 स्वकर्तव्यनिरूपणं यत्र काये तस्मिन् अवन्तादाश्रितं येन सर्वजनः स-
 स सुकुमारानुरज्यदावायस्तदुपयोगानन्तरीयकतयैव कार्यकार्यज्ञानमप्यु-
 पयुक्तं क्षीरमव्यावस्थितौषधोपयोगवत् तेनानाद्यकृतानामपि सुकुमाराणां
 सुवृत्तिदायिनात्ममश्रुतवाक्त्राणामपि संवादादिविस्तृतकार्यविवेकसिद्धि-
 रिति ॥

(मुद्रम्) एवमस्त्विति तानुहन् देवराजं विसृज्य च ॥
 यस्मात् चतुरो वेदान् योगमास्थाय तत्त्ववित् ॥
 एवमस्त्विति तानिति । देवराजमिति तानुहन् तान्विसृज्य देवराजं
 विसृज्यति प्राधान्यादुपादानम् । योगमिति । येन सर्ववेदानां युगपदवभासो
 भवति तत्त्वविदिति ॥

ततः किं चकारेत्वाह श्लोकत्रयेण =

(मुद्रम्) धर्ममर्थं यद्वाक्यं च सोपदेवां ससङ्ग्रहम्
 अविष्यतश्च लोकस्य सर्वकर्मानुदार्कम् ॥

सर्वज्ञास्तार्थसंपन्नं सर्वज्ञाप्यप्रवर्तकम् ।
नाट्यारम्भं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥

सङ्कल्प्य आगवान्त्वं सर्वज्ञेदाकस्मरन् ।

नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाङ्गसंभवम् ॥

एवमिति धर्ममित्यादियुगलकोकमर्थं सङ्कल्प्य चतुर्वेदस्मरणेन
हेतुना तत इति चतुर्थ्या नाट्यवेदं चक्रे हेतौ ज्ञाताधर्म्यमिति धर्मं साधूष-
देवाय एवमर्थेन अन्येतु धर्मार्थाव्यामनपेत्तं यदाः प्रयोजनमस्येति,
अत्र व्याख्यानद्वये परपुरुषार्थासङ्गुहः स्यात् । नाट्योत्पत्तिगर्भाधानकल्मेचा-
स्मिन् सङ्कल्प्य ननु हेन्यकमेव यदासङ्ग्य धर्मफलत्वात् पृथगुपादानं किम-
र्थं सोपेदेवमित्यादिकं पीनरुक्त्वं तत्पादयमत्रार्थः । धर्मबन्धेन चतुरिषि-
पुरुषार्थास्तेषु साधु साधकम् । ननु किं साङ्गान्तेत्याह सोपेदेयं सहोप-
दिश्यमानैरुपायैः यद्वर्तते चतुर्वर्गीपायप्रदर्शकमित्यर्थः । ननु पादावयो-
बं नैतत्सम्यग्ग्रहणं यतः परन्निर्विबाहुप्रतीत्यर्थः प्रमाणान्तरे नाट्यार्थेति
तच्च साङ्गान्तररूपमेवं यदाहुः = सर्वा च प्रमा प्रत्यक्षपरेति तेन संहति स-
सङ्गुहं एवमपि प्रत्यक्षेण सदाचारवत्ताविदर्शनात् कोऽस्य वेदः आह सर्वेषां
कर्मणां क्रियमाणानां अनु पञ्चादचिरेणैव कालेन दर्शकं पञ्चपादिभिरेव
दिवसैः दृष्ट्वाद्भुवःक्रमकमेतत् फलसंबन्धज्ञाताकारे यत्रेत्यर्थः । स्वकस्मि-
त्याह यो यः काञ्चदस्मात् क्षणावूर्ध्वं अविष्यति । लोकस्मरणेपिदयस्येत्यर्थः ।
अनुकरिष्यामि प्रायेणात्र अविष्यत इति व्याख्यात इत्याह अर्थं दृष्टतया सर्वज-
नानो विना अधिकारत्वेन निरक्षणीयमित्यर्थः । ननु प्रथममज्ञातपरमार्थं

कथमभिनतृणं, आह, यदास्यं सर्वत्र दृष्टतया प्रीथितं न केवलं प्रशानपुरुषार्थो-
पायदर्शकं यावत्सर्वेषां ज्ञास्त्राणां कलाप्रशानानां उद्देश्यं जीतवृत्तवाचादयसैः
संपन्नं युक्तं तथा सर्वाणि ज्ञानानि चित्रपुस्तकीनि प्रवर्तयति संपन्नो गलेन
आक्षिपतीत्येवं एकेन यत्नेन समस्तवस्तुमिच्छियेतां भवति नाट्यमिच्छं भवति
तच्च सेतिहास इतिहासोपदेवार्थं संप्रतिर्दिशति एवमर्थे प्रत्यक्षनिर्देशो दृश्य-
ति इह बद्ध आगमः आसनमासः एवं प्रकारः प्रात्यक्षणीर दृश्यमाना आगमिका
र्थाः कर्मफलसंबन्धस्वभाव यत्रासते तेनेतिहासेन संहतिपाठे त्वार्थः । इति
ज्ञानं तस्यहासो हर्षपूर्वको विक्रमो वत् इति कीदृश इतिहासस्य तद्वर्णनं इत्येकं
आत्मनयैत्ररूपकवेदानां दृश्यते । उपदेवावच्छेदं च दर्शकपकतदुपयोगावदेव
हस्तादिनक्षत्राणां व्यववेदनास्ते तत्तर्हातरैष्य करणीयत्वेन सङ्कल्पोऽन्यथाबुद्ध्या
कलितस्यापि नाट्यस्य कथमन्यत्र सङ्कल्पणं तेन च विना कथं प्रयोगः पञ्चम-
मिति यएकेपि चतुरो वेदानतिवोत इत्यर्थः । अहमिति । यस्य सर्वलोककृत्यो
दहनमेव परं कृत्यम् । एवं सङ्कल्पेति सङ्कल्पन्यापारएवायं बुद्ध्यावेदाङ्गी-
कारनक्षणे ब्रह्मणे नाट्यवेदेत्पादनं ननु वेदस्मरणेन तत्र कथं हेतुता नष्टा
आह चतुरो वेदाः अङ्गनां पाशादीनां संबन्धो यस्य अवत्यस्मादिति संबन्धः ।
अतएव वेदचतुष्टयमपि यत्राङ्गानि प्रत्युपकरणीभूतमिति कुत्राङ्गीकस्य
वेदस्योपयोग इति दर्शयति ।

= मुञ्चम =

जग्राह पाशमृजेदात्सामर्थ्यो जीतमेव च ॥
यजुर्वेदादिभिनयान् रसानाधर्वणादपि ॥

इह पठन्त्यायां वाचीत्युक्तम्, अहं विवक्षितं विविधार्थप्रणय-
मत्वं तच्च कांश्चिद्व्याय वक्ष्यमाणस्वरान्द्वारादिसामञ्जस्येनैति ब्रवीतीति तयो-
पसृते पाठमुच्यते, तच्च प्राधान्यात् प्रथममुपान्तम्, तथा हि ब्रवीति अस्मि-
न्त वाचि यत्नस्तु कर्तव्यो नाट्यस्यैवा तनुः स्मृता ।

अङ्गनेपथ्यसन्त्वानि वाक्यार्थं व्यञ्जयन्ति हीति ॥

अतएवाभिनयान्तर्भूतत्वेऽपि पृथगुपान्तं तद्वेदादुहीतम्, तस्यैवैव प्र-
धानस्य स्तोत्रबद्धद्वारेण योजोपकारित्वात् पाठमपि च त्रैस्वर्क्येपितमेकस्वर्क्येका-
न्ताभावाद्वा च स्वस्यादौ गीतरूपापत्तेरिति हि वक्ष्यामः, पाठगतस्वरप्रस-
ङ्गात् तदनन्तरं सामञ्जस्ये गीतं जज्ञाहेत्युक्तम्, उपसृजकत्वेन हि पञ्चान्त-
स्याभिधानं व्यास्यमिति केचित्, गीतं प्राणः प्रयोगस्येति वक्ष्यमाणत्वात्, तथा-
यत्तत्ताद्रसचर्वणायाः समुचितमस्यात्रैवाभिधानमित्यस्मत्तुपाध्यायाः, चकारे-
णैकतुल्यकक्ष्यतामाह, एवकारेण गीतमात्रं ततोऽहीतं/गीतिषु सामञ्जस्येति ॥
न्यायान्तदाधारधुवापदयोजनं ऋग्वेदादेवेति दर्शयति, ततएव धुवाध्याये-
वचनादैव सङ्गृहीतम्, घनावन्वक्ष्येपि सामगानक्रियाप्राणधृतकालसाध्याभ्या-
त्मकतात्सामान्यस्वीकृतमत्रैव प्रविष्टं आद्यैवकर्मप्रधानेतु यजुर्वेदेऽङ्ग-
मिणां प्रदक्षिणगमनादिक्रम एव प्रथमं पठिष्यति याज्ञवल्क्यः पाणिका इत्यादि, ततः
सुषिरात्मके चापि क्रैस्तस्य स्वरप्राधान्यात् आद्यैववेदे तु धान्तिकमादणादिक-
मसु नठस्यैव तस्य ऋत्विजा प्राष्टुद्वैपण्वीयानुवासानां प्रजावापुप्रवृत्ति-
नाबधानगृहणादिना लोहितोष्णीषादेः नेपथ्यस्य तेषु च कर्मसु विविधप्र-
यत्नपुरुषसंपादयमनोऽवष्टम्भात्मनः सन्तस्य संबन्धस्ततोऽभिनयानामग्रहणम् ।

वाचि ^{जस्व} अभिनयः पूर्वमेवाहुः प्राधान्यावधानानां धृतिप्रमोदादित्यभिचारिणो च
प्रमार्थ्यमतां समाहरणं प्रधानमिति विद्यानादिसामञ्जस्यरूपपरसात्मकचर्वणारंभ-
वदिति ततस्तद्वृहणमुक्तमिति न तस्या एवेति त एव रस्यन्ते तत्रैव च रस्यन्तइति
हि वक्ष्यामः, तदेवं नाट्यादिरूपकोपक्रमं गीततोद्यप्राणान्नयवर्गपरिपुष्टि-
सचर्वणात्मकं परिमितिमयमेव नाट्यन्ततस्तद्वृत्तिरिति नाट्यमिव वेद इति
क्रमेण प्रदर्शितं तेनाक्रम्य योजनात्मकमि योजनात्मकभासनप्राणदास्त्रैवेत-
द्वयेन स्वयमुपाकृतज्ञानाभिधानमपि विदुः प्राणवेदरूपका नाट्यवेदस्येति
वेति सिद्धम् ।

एतदुपसंहरति -

(५) वेदोपवेदेः संबद्धो नाट्यवेदो महात्मना ।

येन नारद संयुक्तो वेदवेदाङ्गकारणम् ॥

वेदा व्याख्याताः, वेदार्थानामुपकारकोऽर्थो वेद्यते येन स वेदात्मा, तय-
था = ऋग्वेदाख्यमन्त्रार्थपादादिव्याख्यानेपनयनप्रजाङ्गणप्रदर्शक आयु-
वेदः यतो महात्मा ततः सर्ववेदी सर्वविदा, तर्थाविशृष्टाकृएवमित्युप-
संह्रनप्रबन्धं कृतोत्तरमिति दर्शयति प्रयोजनस्याङ्गीकारिणामुद्धानां
अङ्गजिज्ञासस्य च निर्णीतत्वात्, एवं पितामहसदृशेन सर्वदा नाट्यवेदवारी-
ररूपकनिर्माणे कविना ध्यायमिति प्रदर्श्य तत्र विद्यवयुक्तो विधेयनटजनस्य
राजा प्रवोजयित्वा अतमुनिसदृशस्य संपन्नपरिवारसर्ववित्तयुक्ता प्रयोजन-
महोत्सवप्रायप्रयोजकान्क्रीडाप्रस्तावव्याजोपदेष्टाको विगतरागद्वेषामर्यस्त-
वन्निर्मण्डनहावयुक्ते सति तस्मै न्ययी ब्रवन योज्यते । तेन सा स्वादा-

सामाजिका इत्येतत् पुराकल्मसुत्वेन दर्शयत्वध्यायः नञ्प्रत्ययेन उक्तं पुनः अवेदं
 विनाशो राजैव प्रयोजयितुं वाक्य इति तु वाक्यः इति हासो दशरूपकं कुवालाः
 अहं न धारणयोगाविदग्धा ऊहापोहसमर्थाः प्रगल्भाः पवित्राद्वैतवाजितः
 अग्रायोग्यासमुचितदेहा अखिलकायाश्च अहण इति पूर्वं गुरुमुखात् अहणं
 कस्वापि स्वरणं शरणं ज्ञानमूहापोहविचारः प्रयोगः प्रवर्ति प्रकटीकरणं चका-
 रेण चतदुपयोगी गुणनिकाय्यायां अभ्यासादिः देवादिमुसबुधियुक्तात्
 साम्यादेखात्कथमपि ययि प्रवर्तनं तत्पूर्वपर्यवसानं तुर्लभमिति रित्यनेन
 नहि किं क्रियतामित्याह य इम इति वेदका इति अहणधारणसामर्थ्यं मुख-
 तेन ध्यात्मोपनिषदर्थविद न धारणकौशलिनः साधुपयोगिसात्त्विकसंपादित-
 सामर्थ्यं यदुच्यते सत्त्वं नः प्रयत्ननिर्वर्त्यमित्यादि तेन न्यस्ये प्राणं
 भुवो मध्ये सन्मो बाधय चतुष्वेष्टेदोहृदि गुदे कम्पः पुनः कोष्ठनिर्ग-
 तः विवस्वत्सरतिं चतुष्टे प्रवयो नासिकान्तर इत्यादियोग्यत्वं तेषां अतएवा-
 लुण्ठनो नरस्यापि परपुरुषार्थलाभो धारणादिवशात् अथय इति दर्श-
 इषिरिति ऊहापोहयोग्यः सद्भिन्नता इति त्वं नोसे अहं तथेति वर्तनादि-
 नामार्थक्रमप्रवर्तनीय इत्यर्थः इम इति प्रत्यक्षेणैव दृष्टमेवान्तरादिति दर्श-
 वतिः क्लृप्ताविति यान्विति तु वाक्येन अविष्टोऽप्यन्येभ्योऽस्य विदोषमाह त्वैव
 मामाहेत्यादरातिशयः पुत्रगतयोगाद्यन्योन्यप्रसर्तिव पश्चादयोगः अनधि-
 त्तयेषणायासोत्साहपरिषदा कृतसन्मानस्य सम्यक्प्रयोगनिष्पत्तिरिति दर्श-
 तम् आह्वयित इति अनलुब्धनीयतास्योक्ता मितमहाकियनाचरिषितम्
 शङ्कां मुदस्यति प्रयुज्यत इति प्रयोगो दशरूपकम् प्रयुज्यतेनेति प्रयोगः

नाथान्तराण्यस्य तदहं पुत्रान् प्रयोज्यकारः प्रयुज्यत्वं प्रयोगः तमर्थ-
 वस्य पर्यन्तमहं पुत्रान् प्रयोज्यमास, तथाहं प्रकारः यथा प्रयुज्यते ते पुत्राः सम्य-
 प्राप्तवन्त इत्यर्थः अपि ब्रह्मण्यं अचिन्ते दे आवृत्तिमुनिं समुचित कर्तव्य-
 न्नरन्यासद्गेऽपि लिङ्गवत्प्रवृत्तिः ॥ तत्त्वत इति नान्याचार्यस्य सम्यगप-
 रं गम्यते.

पुत्राणां मन्त्रिन्दर्शयति वा षड्विंशत्यमित्यादिना ॥ अत्र प्र-
 सिद्धत्वं नानां आदरकर्ममिति तावन्मुख्यं नाम अहणे प्रयोजनम् आनुष-
 ङ्गिकनवव्यदपि । तद्यथा विदुषकतापसादिना मन्त्रात् नाकमीनान्निर्वचन-
 नद्वयाद्यं तुल्यमिका विदोषेभ्यो गतिः अन्यस्ता ह-कातमेव हर्षतः कश्चा-
 भिनयानां स्थाव्युत्पादनं सनन्तं न द्रुतव्यभिचारिजयस्त्रिंशत्सात्त्विककान-
 रूपाणां पञ्चाभातोऽर्थो नान्याख्याय्यवेदिनः नायकप्रतिनायकविषयतया
 प्राधान्यादिप्रायेणेति तत्र तु कैवाक्यमपि प्रयुक्ता स्यादित्युत्तरप्रत्याकाशा-
 भाव इत्यन्तमासदुयाभिनिवेशान्यारन्याभिर्यस्मिन्निति उत्तमप्रकृतिविशेषिता-
 दो यथेति कश्चित् । तद्वै हर्षप्रदर्शनेन प्रकारेण योग्योऽन्यस्तदीयलोक-
 प्रकटीकरणेनेति.

अथ सकलप्रयोगप्राणसुतकैवाक्यमुपयुज्यमानोपकर-
 णत्वरसहवर्णयोपक्रमं दर्शयति आदतीमित्यादि वृत्तमिति धर्मद्विपुरुषार्थ-
 चतुष्टये साध्ये वागङ्गसत्त्वरेषासामान्यन्तश्च संक्षिप्तेनावान्तरावेव चतुर्थ-
 ययत्किन्न कर्मरक्यते तत्र बाहुनः कायन्यापारस्ताव दस्ति तत्र कस्यचित्ता-
 निर्वचिन्मक्रमस्यानुपवेक्षो यत उत्तमप्रकृतीनां शौष्ठवमय एव सर्वेभ्योपार-

तदेव तद्वृत्तिचतुष्टयं चारुतीवावृत्तिः मनोव्यापाररूपा सात्त्विकी सति
 प्रख्यारूपं सैवेदमन्तत् यत्रास्ति तत्सत्त्वं मनस्तस्यैवमिति इयतीत्यारब्धः
 स्रोताहा अनन्तसास्तेषामि यमारब्धटीकाचन वृत्तिः केवा किं विदप्यर्थः
 या ज्ञातमकुर्वन्तो देहदोषोपयोगिनः तद्वृत्तौ न्वैर्योपयोगी व्यापारः केवाकी वृत्ति-
 रिति तावन्मुख्यक्रमः अन्यस्य तु यस्तद्वपदेवा तत्प्रधानतादेकरस प्रधाने
 पानकरीत्या केवाकीत्याविमथुरव्यपदेवावत् एतच्च प्रागे वितनिष्यामः एवं
 यत्किंचिन्नानित्यं तत्सत्त्वं केवाकीविज्ञं च तं सा पितेः प्रयेकुमवाक्येति तुल्ये
 ज्ञेयम् । तेन दशरूपं सर्वं वैचित्र्यमन्यन्तात् प्रमितियोजितं अतएव तादृशं
 प्रयोगेव तं वेदाब्जेन चोतयति प्रबुद्ध इति । तेषामव्यासबुद्धौ योजित इत्यर्थः ।
 क्षममिति प्रयोगसमहंसादिरपि चितं प्रबुद्धं एव तत्र व्यं सुन्दरं यतः
 सौन्दर्यप्राणेव स्या एवमिति । बुद्धिकीबान्तं नदीयं ज्ञातुं तेनाहमेतत् पृष्टः ।
 चक्रविण प्रत्युत्पन्न प्रतिचानत्वेदवीयति । अनेन इति कविद्वयग्रहण
 योग्यत्वं नाद्याचार्यगुण इति सूचयति नचात्यन्तापरिदृष्टेवस्तुनि उपकरण
 मुनेतुं वाक्यम् । ब्रह्मणा तपदेवासमये वचनमोजेणोक्तम् । एतन्मध्ये बुद्धयहारि
 वैचित्र्यं योजनीयमिति । अनेनाभिप्रायेण केवाकी साक्षात्करणं वर्णयति । बुद्ध्या
 दूहरेत्यादिना युगलकेना नर्तनं नाद्यात्तं गात्राणां अङ्गोपाङ्गानां विलासेन
 द्वेपो ननु केन चित् कर्तव्याङ्गो नो केकोऽप्येवंविधो विषय एवमिवाह । नृत्यतीव
 गच्छतीत्यादि । तत्र येदङ्गहाराः अङ्गानां हरणानिति । अत्रुटितरूपतया
 समुचितस्थानप्राप्तयेः संपन्ना बाङ्गुरस्यैव भगवतः परिपूर्णानन्दमिहरीश्वर-
 देहोच्चलदन्तनिर्वारसुन्दराकारस्य अतएव नृत्यत इति कर्तव्यान्तरैव कल्पानन्द-

रत्नमात्रस्थितस्य प्रयोज्यत्वेन मया दृष्टा ननु साना टीपयोगिनी कथं आह
 सैव यदि अन्तरेण क्लृप्त्यन्ता उत्पितेन जेपथेन सहिता अवति यद्वदयति
 शृङ्गार उज्ज्वलवेषात्मक इति तन्ना टीकशृङ्गारसंज्ञाति नान्यथानेपथ्यग्रह-
 णं सुकुमारस्याङ्गिकादेरप्युपलक्षणम् । तेन शृङ्गारविषयकहेतो सुकुमारे
 चतुर्विधोऽप्यभिनेयै योजिते मधुरमन्थारवल्लनावर्तना नूत्नेपकटाङ्गादिना
 विना शृङ्गाररसास्वादस्य नामापि नभवति ॥

किमत्रैव सोपयोगित्याह रसानां आवावावावा

कविन्दुसामाजिकद्वयव्याप्तिस्तस्यो या क्रियैतिकर्तव्यता सैवात्मा स्वभावो
 यस्याः । एतदुक्तं भवति । सौदादिरसाविव्यक्तावपि कर्तव्यायां योऽभिनेये उपा-
 दीयते सोऽप्यनुप्रासवल्लनावर्तनाद्यात्मकसुन्दरवैचित्र्यमिग्राणया दुर्विल-
 ष्याङ्गिण एववा न रसाविव्यक्तिहेतुर्भवतीति सर्वत्रैव केवाकी प्राणायद्व-
 इयति अस्य आरवाच नृत्तं वस्तुन्याभिनेयस्येति । शृङ्गाररसस्य तु नामग्रह-
 णमपि तया विना न वाक्यं स्वीजनादुते इति ॥ अयं आवाः ॥ यावन्निजद्व-
 यसंबिलसद्विकस्वरनिर्विक्रमकारपवित्रता न ज्ञाता भवत इव तावन्नि-
 ज्ञावतैरपि वैचित्र्यमनाहार्यं मुनीनां च निरर्गविषयविमुख्यपितावृत्तीनां केनि-
 इति चमत्कारो येन योऽपि वाससमाधिजस्यैव देहपर्यन्ततान्नभजति प्रयुत-
 ततः पलायमानाः । अतस्त्रीणां तादृशस्त्रीवैचित्र्यं ततोऽप्यसंभवात् । अत्रैवावा-
 मुकदाचित् वाक्नुदुरपि । येनाहर्नभजतः केवाकी प्रयोगारामार्थं तेन वृ-
 षोमयैति पाठः ।

गणना

उमया सह नृत्यतो भगवतैरन्तमप्यनादृत्य भगवत्या

प्रयुज्यमाना मया इत्येति ते उक्तनीत्या पराकृताः । तथाचि विचित्रैरङ्गैः

विचित्रैरङ्गैः होवैस्तु देवो लीलासमन्वितैः ।

बबन्धयः शिवापादां कैबिकी तत्रनिर्मिता ।

इति बगवतो विष्णोः कैबिकीनिर्माणमुच्यते स्वादित्यलंबद्वारा जनका-
देष्टुरागिताङ्गां परिहरति । ततोऽसृजदिति, मनसैति यथाकचि किञ्चि-
ता इत्यर्थः । नाट्यस्य योऽन्तर्द्वारे वैचित्र्यहेतुः कैबिकी तत्र चतुराः अन्येतु
नाट्यान्तर्द्वाराः सामान्याभिनये दृश्यमाणाः स्वाभावजा लीलाविन्यासा इत्याद्या
दश बोधाकारान्तरित्याद्याश्च सप्त यत्नजाः अनेन मुनिकन्यानां उत्पत्तये-
ज्यत्वं तावदुक्तम् । तासां नामग्रहणे पूर्ववत् प्रयोजनान्तरार्थं, मेददाविति
नाट्याचार्यपरवडात् उपकरणसंज्ञास्य दर्शयति । कदाचित्तिविति । तस्य
मया यथोचितं शिवादानेन प्रतिगृहीता इति सूचयन् कैबिकीमप्यहं योजि-
तवानिति दर्शयति । एवं वृत्तिचतुष्टयसंपूर्णं नाट्यं गुणनिकायामभ्यस्तमिति
प्रदर्श्य गीततोताङ्गां उपरज्जकाभ्यां योऽं दर्शयति स्मृतीत्यादि । येन जन-
धरसमयनिपतत्सलिलधारवैचित्र्यादि हन्यमानपुष्करदलसमिन् विनसित-
रचितविचित्रवर्णानुहरणयोजनया स्वयं वृत्तिर्येन यमेन पुष्करवाद्यनिर्माणं कृत-
मित्यर्थः । सहस्रिणिरिति निपुष्करस्य वाद्यस्यापुष्कणवदङ्ग-सङ्गवाद्युपयो-
गेन पक्ष्मतिरापारजः उक्तः । भाण्डस्यात्र पूर्वमुपादानं वृत्तिर्येन तस्यैव पक्ष्म-
मणान्धो रति सोपयोगात् कैबिकी नात्र मध्ये नियोजितेत्युक्तम् । न तत्रा-
नमेतत्, ज्ञानयोग इति । ज्ञानबद्धेन तत्तत्पुष्परपरिग्रहः ।

ज्ञानबद्धेन ज्ञानार्थस्यात्रानुपयोगमाह नियुक्तो नियोजित

इत्यनेन ॥ वादकस्वपनादीनां नाट्याचार्यायतनो दर्शयति । कृतगीतायाभिनय-
नां साम्यनिष्ठार्थमेकीभावेन सा ॥ ने प्रकृत्या प्रयोगः कार्य इति दर्शयति ।
कीकद्वयेन नाट्यामित्यादिना । एवं गेतागकायां नाट्यामिदमित्येकबुद्धिग्राह्यं
संमिलितं सम्यक्संपन्नामिति बुद्ध्या ज्ञात्वा पुनः ॥ सहस्रं ब्रह्माणमुपस्थितः
उपनिमन्त्रणार्थं ब्रह्मणोऽग्रे स्थित इत्यर्थः । उपनिमन्त्रणं दर्शयति नाट्यस्येति ।
ग्रहणमिति । गृहीतं शिद्धितं तावन्नाट्यामित्यर्थः । ग्रहणं तत् अवलोकनान्तः प्रे-
क्षित्यर्थः । जातमित्यर्थः । एतत्तिविति तु ब्रह्मणो एवकारार्थं ब्रह्मैव अतएव प्रत्युप-
स्थितः । अयन्नादेव विमुक्त्येनोपस्थिते देवसंघाटित इत्यर्थः । एवजस्येन्द्रार्थस्य
महर्षेः प्रजनं यज्ञ स एवजमहः । एवजमहस्य विद्यावणद्वयेण संघातं दर्शयति ।
निहतासुरदानव इत्यादिना =

तत्र प्रयोगे क्रमन्दर्शयति =

(कृतम्) पूर्वं कृता मया नाट्यी आत्मीर्वचनसंयुता ॥

अष्टाङ्गपदसंयुक्ता विचित्रवेदनिर्मिता ॥

नान्यारव्यमुख्यमङ्गलसकलपूर्वरङ्गाङ्गेपल्लवंगमिति केचित् पूर्ववदङ्गा-
नां मया नान्यपि केबला प्रयोज्येत्येवं परमेतीदृशान्ये । अस्मदुपाद्यायास्तु
यवैरेतैस्तत्र विद्याद्याचरणान्तः कृतज्ञावत् पूर्ववदङ्गस्य विद्यापूर्वकस्य कोष-
कात् । सहि विद्यारक्षकणेन मण्डपबोधिनिर्वाडात् देवतापरितोषहेतुः प्रा-
प्तः । नान्तरियकतया च दैत्यपरितोषकारणं, विद्यास्तु यदा ज्ञातास्तनः प्र-
ति पूर्ववदङ्गस्य चतुर्थोऽवस्था बध्यते ॥ पूर्ववदङ्गः कृतो

मया बगवते शिवाभानारकाय दर्शित इति यथा तथा तदा कृतसंपादना

स्मादिना न पूर्व रङ्गाद्वाब्दवाच्यः तस्मान्नान्दीमात्रस्य प्रयोगः किमर्थः सावि-
त्याह वेदनिर्मिता तत्राविषमावासा इति हि श्रुतिविधिः सर्वकर्मवाची पूर्व-
त्वाह यततो नान्दीप्रयोगो न तु पूर्व रङ्गाद्वात्वेन अष्टौ यान्यङ्गसूतानि
पदानि वाक्यं प्रतिमहावाक्यं वा तां मुनिहन्ता न्यवान्तरवाक्यानि वेत्युच्य-
ते अतएव विचित्रेत्युक्तम् तेन जितमुकुपतिना

जितमुहुपतिना नमस्सुरेभ्यो

द्विजवृषभा निरुपद्रवा भवन्तु ।

जयतु च पृथिवीं समृद्धसस्यां

प्रतिपञ्चन्द्रवपुर्नरेन्द्रचन्द्रः॥

इत्येवापि भारतीयत्वेन प्रसिद्धा केहल प्रदर्शिता नान्युपपन्ना भवति अत्र
पदे/जान्दीपदान्तरेष्वेषु ह्येवमस्तिविति नित्यत्राः। देवतां सम्बन्धुनाभिः वाग्भि-
स्ती पारिपार्श्विकाविति श्लोकेऽन्तर बद्धोऽवा नान् बध्यविच्छेद बाची ब्रह्मन्यः वि-
चकारुः दुः। अद्भुतं हणा दत्तावान्तर वाक्यान्विद, ताकत्वं उत्पादानि । तत्र च
अष्टद्वादश संख्याचतुरं अत्र अत्र कालानुसारी पूर्व बहु द्वबाभिप्रायेण तत्र ना
पदैर्द्वादबाभिरष्टबाप्यलङ्घनामित्यत्र अपि बाब्दास्तुषदत्तं बाडबापदत्तं
चतुरश्रकं लक्ष्यते । अत्र गतं च त्रिपदत्तं चतुदत्तं चेत्येवं अन्तर्गतेन
तिर्लास्तस्य नान्यः । ततः परमबाब्दयस्त्वात् तेन जितमुदुपतिर्नेति चतुषदत्तं
पदं जयति बुवनकारणमित्यादि ॥

(४) तदन्तेऽनुकृतिर्बद्धा यथा देव्याः सुरैर्जिताः।
संफेठविद्रवकृतां ह्येयमेवार्वात्मिका ॥

नान्यथैव परिसमाप्तौ अनुकृतिरिति नाद्यं चतत्र बन्धेति

शुणान्का योजिता नतु प्रयोग इत्येतच्चासात् तत्पूर्वोक्तान्तरन्यास्यतात् पूर्वमुक्तम्
 एवं नाव्यमिदमित्यादिना न्दीकृतेत्यन्तां वदयते च ब्रह्मादयः प्रयोगपरितोषि
 ता इति तस्मात् बन्धेति प्रस्ताविता नतु निष्पादिता प्रस्तावना तावत् प्रयु-
 ह्यर्थः अन्ये तदुक्तिसिद्धिं च पठन्ति । एतादृशजो वेनेन च चिरन्तनाः क-
 ये नान्यन्ते स्रजधार इति प्रसूते निखन्तिस्माकिं प्रस्तावितमित्याह यथा
 वेत्या इति " हिमसमवाकारे हा मुजादीनामन्यतरः प्रयोगः प्रास्ताविक्यर्थः यद्यपि
 सरतपुत्रैश्चैव कपकमव्यस्तं तथापि न युगपत् सर्वः प्रयोक्तुं पार्यन्त इत्येवमुक्तम्
 तेन यत्केचिदन्वयुरन् समवाकारे कः कैश्चिकीयोजनावसर इति पूर्वग्रन्थोऽस-
 कृत इति तन्निरवकाश एव । समवाकारादावपि च सौन्दर्यात्मकं वैजि-
 वृत्त्या इवेत्युक्तम् । शेषग्रन्थितवाक्यस्तु संपेष्टः डाङ्कात्रयत्रासकृतो विद्वः
 वेदमर्हतीति चेद्यं अस्माहवः वेदमर्हतीति चेद्यं मल्लयुद्धात्मकं निबुद्धम् ॥

(५) ततो ब्रह्मादयो देवाः प्रयोगपरितोषिताः।

प्रददुहृष्टमनसः सर्वे

प्रभुपरितोषाय प्रभुचरितं कदाचिन्नाद्यै वर्णनीयमिति यथादैत्याः
 सुरजिता इत्येतस्मात् लब्धय इति केचिदाहुः । तदसंबुद्धा रूपकनक्षत्रयुक्तिर्विरो
 धान्न हि किंचित् प्रसिद्धचरितं किंचिदुत्पत्त्याद्याचरितमिति वक्ष्यते . न परतः
 मानचरितानुकारो युक्तो विनयेयानां तत्र राशद्वेषमध्यस्थतादिना तन्मयी
 आवाधावे प्रीति आवे व्युत्पत्तिरप्यआवात् मानचरिते च धर्मादिकर्मफलसंबन्ध
 इव प्रत्यक्षत्वे प्रयोगे वैयर्थ्यम् । प्रत्यक्षत्वे अविध्यति प्रमाणाबावादित्यन्यायेन

व्युत्पत्तेः संभवात् नायिका एतच्च देवरूपकाध्याये वितनिष्ठ्याम इत्यास्तां तावत्
 देवानां त्वच्च प्रसिद्धवर्णनीयासंभवात् पूर्वकल्पमन्वन्तरादिगतदेवासुरचरित-
 कीर्तनमादितात् संसारस्य श्रुतिश्रुत्यनुमतदेवासुरकीर्तनविदिति तत्र वर्तने
 पवर्णनतज्ज्ञातीयानामथ चरित्रमविप्रलङ्घ्यस्त्वसुराः चुक्षुभिरिति वक्ष्यामः
 न च स्वरितन्यावर्णनो देवानां परितोष इह यत आह प्रयोगपरितोषिता इति ॥
 ध्वजमिति यस्य विघ्नज्ञान्यै पूजार्थमुपयोगे भावी कुटिलकमिति वक्रदण्डको
 विदूषकोपयोगीष्टि ब्रह्मायुधात्मा दण्डोपकामत्वेन शीघ्रणत्वात्पादपीत्यर्थः ॥
 भृङ्गवः पारिपार्श्वकोपयोगी लुप्तमत्र पितृभोजनदत्तां तुर्योद्धवत्वात् तत्प्रतीमः
 यदाहुः ऋतवे वर्षांस्ते महतो मेघसंप्रवानिति भगवदायता देवी मानुषी च
 सिद्धिरिति मध्ये तदुपादानं सर्वव्यापकत्वं मयि द्याः सिद्धेः प्रतिपादयितुं व्यजनं
 धर्माप्रनुत्तये सिंहासनादिराजकुमिकायामुपयोगि यज्ञहादयो तत्त्वज्ञानादयस्य
 भाषितमिति तत्तद्वृत्तिकोपयोगी वाचके विद्याभावातीति विद्यावादिषु तथाहि-
 बहुमांसादीनि भयजुगुप्साविभ्रावरूपाणि यज्ञराक्षसाः हर्षेत्साहविद्यावतां या-
 नीति तदुपदेखादेव तद्देयः रसानीति ॥ स्वेचित्स्थायिभावसमस्यमानं तत्त-
 द्द्रोपयोगिनोऽनुभावव्यभिचारिवर्गस्य विद्या दर्शिता । रूपमिति मुखरागस्य
 फलमिताङ्गिकस्य प्रतिक्रमिकं परितुष्टेनान्ततोत्र विद्यापि काचिद्वेया सामाजि-
 केभ्यश्च धनविज्ञानमित्याहरणीयतायजिहोर्षता च तत्परितोषाय कृतितय-
 मित्येतदनेन दर्शितम् ।

अथ विघ्नोपवामनाय जलरूपजा कार्येति दर्शयितु-
 मिति हासैनापक्रमते ॥

(४) एवं प्रयोगे प्रारब्धे दैत्यदानवनाडीने ॥
 अभवन्क्षुब्धितासौर्व दैत्या ये तत्र सङ्गताः ॥

दैत्यादीनां विनाशानं यत्र प्रयोज्यतया आगम्यतामिति अवधार्यताम्
 यदिवा संक्षुब्धस्यतां मायामिति अद्वयत्वमित्यर्थः ॥ ज्येष्ठा इत्याङ्गिकी यद्यपि स्म-
 तिसाम्बन्धिनं सर्वं सम्मिश्रितं भवति तथापि तदाब्जिनय प्राधान्ये तदेव स्तम्भ-
 तमित्युक्तम् । सूत्रधारस्येति सपरिवारस्येति प्रस्तावना प्रयोगमध्यखायां
 न इति यावद्भानमिति यत्र प्रयोगः क्रियते सो दत्यस्मिन्निति जीयत्यतिदो-
 षेति पञ्चायचि रूपम् । अतिबन्धेन जीर्णकृतो देहो येषान्ते तथा जस्करेणेति
 यद्गुणान्ताण्यपि पुनः पञ्चायचिरूपम् । एवं राज्ञा सिद्धिविद्यातका दण्ड्या इ-
 षड्विंशतिम् । यदिवा मूलत एव तत्परिदोषैर्मण्डपः कार्यः । ये च दण्डस्याविषये वा
 तपवर्षादयश्च तत्कुतो हि सिद्धिविद्यातो मण्डपे सति न भवति । एतेनैवाविप्र-
 येण पुराकल्पमाह प्रयोग इत्यादि ॥ ज्येष्ठा इति । जलरीकृतवासीरदोषा अपि त-
 र्थाः यद्वक्ष्यते निखिन्ता भगवन्विघ्ना इति । तथास्मिन्जलरीकरणकाले एते च
 असन्निहिता अद्भुतान्द्रासादिति ॥ सर्वदा तु न बाह्या नाड्यायितुमिति जल-
 प्रभावी गमिष्यत्येवमेवेति यत्तुः सौष्टवः सतः विश्वकर्मिति वास्तुविद्यातत्त्व-
 शेनाद्य मण्डपे स्थपितत्वं सूचयति द्रुहिण इति ब्रह्मा इतरे विद्याधरग-
 र्वाणां उद्दीयीनि भजनानि अधिष्ठानानि ते मण्डपस्थं द्वौषु वाहवतां यैर्त-
 यन्तुर्थादयो प्रागासैः उंबाविभ्रागमेवाहः

(५) रक्षणे मण्डपस्यास्य विनियुक्तस्तु चन्द्रमाः ।
 यथादिग्लोकपान्नाश्च विदित्वपि च मारुताः ॥

अनेन चैतन्तुल्या एव मण्डपवाजश्चिरत्वाकाचिन्नियोज्या इति
 दधीयते ॥ मण्डपस्य सस्यधिष्ठाता हि सौम्य प्रकृतिः सौमप्रधानो योज्य
 इति दधीयति चन्द्रमा इति ॥ अपि चेति ॥ न केवलं पश्चिमोत्तररूपेस्वकोणे
 थावक्यास्वपि विदिक्य चकारादिवपि हि धर्मदोषपरकत्वा दलन्तोपकारिणः
 अनेन गवाक्षकरणं सूच्यत इत्येकं । अदित्ये मित्रबन्धः पुंलिङ्ग इति तेन यद्वा
 र्तिककारी तदुपलब्धतो नर्तकीर्तिकी लज्जापरिहारहेतोः नपुंसको नेपथ्यज-
 ह इति तद्दशराट्टुष्टान्निधानं मित्र इति । तेजस्विता आहार्योपयोगी रत्नवि-
 रुक्ता विदिका रङ्गवेदिका तत्र तीक्ष्णधिष्ठितेत्यर्थः । बाण्ड इति ॥ त्रिपुष्परे सोपकर-
 णे दिवौकसो मेघा मृदिः । वरीवीरबाब्दः सिंह इत्येवं सर्वत्र दृष्टमपि सङ्को-
 पलक्षणान्तं प्रयोजनमुत्प्रेक्ष्यम् । सर्वथा तदनुलाभे नियमादृष्टमेव वर्णा
 इति तदधिष्ठितारे देवताविडोषाः स्मृत्तान्तरेष्विति वर्णस्तम्भायतुकादि-
 रित्येवं नान्येषु स्तम्भेष्वित्यर्थः । ज्ञान्तास्थितिस्तम्भद्वयमष्टवेद्यमनि गवाक्षनेपथ्ये
 एहद्वितीयश्चुमिसन्निरेडादिति । नागमुख्याविति ॥ अनन्तशुल्लिकी द्वारपत्रं
 क्वादात्मकं द्वारबहुत्वाच्च बहुवचनम् । वेहं देहव्यामिति द्वाराधस्तन काष्ठेन
 स्थिति । अङ्गुल इत्येतेन प्रक्रान्तद्वारमेव पराष्टम् । तेनोर्ध्वकाष्ठे उत्सङ्गबाब्दवा-
 चे निबन्धनमित्यर्थः ।

पार्श्वे स्वयमिति । राजादेस्तत्स्थानमित्युक्तम् । चकारान्
 स्वदिक्षा अङ्गोनावस्थानमङ्गुतम् । विद्यादिति ॥ वज्रायुधरूपस्तम्भेष्वपि चतुर्षु
 यथाक्रमं तदुदादयस्ते च नाट्यतत्त्वविदोऽतएव विद्वेः सह येन येन मिलिता
 इति द्रष्टव्यम् । एतेन सिद्धिविधातका वेदारम्भेनाप्युपायेन पुनर्लोकितव्यादिति

सूचितम् । प्रतिष्ठित इति ॥ सदैव सन्निहितो वास्तुमध्यइत्यर्थः । कवेव-
 सन्निधानं सूचितम् । अद्यस्तादिति । येन मुरुङ्गाखननादिविघ्नकरणं निवार्य
 तदित्यर्थः ।

प्रधानपात्राणि पृथग्गृहणीयानीत्याह नायकमिति ॥

हास्यशृङ्गारोबातात् विदुषकमित्युक्तम् । अतएव दवास्त्रकप्रयोगसूचनमेतत् ।
 समवकारं विदुषकाभावात् । हर इति बहुमूर्ति प्रथमत्वाद्देवता एव देवतम् । अथ
 नाट्यतत्त्वधाते तन्निरूपणार्थमुपक्रमते । एतस्मिन्निति ॥ अबाकस्य सामाजिकी
 कीति । दुर्जन इति ॥ पूर्वं रक्षाकरण इत्युक्तद्वय इति कविरनुबधौ यवपनो भवती-
 ति दधीयति- सामादिप्रयोगे तावच्छब्दसूचितं क्रमं स्फुटयति । पूर्वं सामेत्यादि ।
 तत इति ॥ सर्वोपायप्रतिहतावितियावत् । तत्र ज्ञाताभिप्रायः प्रतिसमाधातुं
 सुबाक इत्यभिप्रायेणाह- देवानामिति ॥ सुरार्थमित्यस्यैव दार्ढ्यायुक्तम् । सुरे-
 सुन्न इति । प्रत्यादेश इति खलीकार इत्यर्थः । भवतेति ॥ यस्यानुचितमित्यर्थः ।
 मेतदित्यर्थः ।

अनीचित्यमेव लौकपितामहेत्यामन्त्रणेनाह देवपिता-

महर्षे दधीयति । यथेति ॥ आ तांवा देवा देव्या उच्येत्याह सर्व इति ॥ वच-
 नमिति सुपरिहरमेतत् । नात्र प्रयास इति एकवचनेन दधीयति अतएव
 अन्तर्ग इति ॥ मिथ्याज्ञान एहीतसर्वत्रासवद्यो ज्ञानिमात्रकृत इत्यर्थः । देव्यानाम-
 अनुकारिता लोकप्रसिद्धा । तुरुन्तस्वकिरागर्जेषां चेषितमस्तु देवानां तद्विषय-
 य इति नाट्यस्य न तात्पर्यं येन भवतामृत्युः किं तर्हीत्याह भवतामृत्युना न-
 कृतमनुभविकतमम् । कर्मभावनयापि

(४) अवतां देवतानां च अनुभावाद्युक्तविकल्पात् ॥

कर्मभावात् न चापेक्षी नात्यवेदो मया कृतः ॥

अनुभावरिणः अनुभावं अनुभावरिणोऽनुभावं फलमित्येतावदस्माकं प्रति
साक्षात्कारकल्पे नात्ये प्रदर्शनीयम् तत्र देवेषु देवेषु वा कविर्न हरः ॥ अतः
एव भवतामपि धर्मादौ यस्मादुपायासीदपि अनुभाविपाकत्वेनैव दर्शितः ॥ अतएव
अनुभावात् हणं एकपक्षकरत्वेनैव दर्शनाय दैत्यसंबन्धनार्थं प्रथममुपात्तम् अनुभावं
अनुभावं धर्माधर्मरूपं सुखदुःखफलत्वेन विभेदेन कल्पयत्यध्यवसाययति
नात्येवेदः कीदृशं तद्यथा धर्मोदानं स्नानमित्यादि अधर्मी हिंसास्तेगमि-
त्यादिभाव आदायः त्रिप्रसङ्गादिता स्वार्थता परार्थता यदिसन्धिदित्यादि अन-
योऽभिजनः आर्यावर्तादि ब्रह्मण्यादि कवेति तानपेक्षते सङ्कारितया एत-
दुक्तं भवति ॥ अस्मिन्वेदो अस्मिन्काले ईदृशेन कर्मणा यः अनुभावाद्युक्तं चाजयति
स एवेति फलकाशी भवतीति अतावदेवोपदिश्यते ॥ विकल्पात् इति ॥ द्वौ नीतौ
ननु चैवमप्यस्मिन् विस्तृष्टे किमेतद्योजितमित्याह ॥

(५) नैकान्ततोऽत्र अवतां देवतां चानुभावनम् ॥

त्रैलोक्यमस्यास्य सर्वस्य नात्यं भावनुकीर्तनः ॥

अयं भावो न पुनस्तृष्टे केन चिदेतद्योजितं देवासुरस्य बहिर्गन्धर्वस्वस्थमकथा-
नं अत्रैति नात्येवेदेन देवासुराणामेकान्तनानुभावः तैव ते अनुभाव्यन्ते इति
चित्तकारेण ॥ तथाहि ॥ तेषु न तत्त्वेन धीर्नसादृश्येन यमनकवत् नान्तत्वेन
स्वयस्मृतिपूर्वकबुद्धिरूपवत् नारेपेण सम्यक् ज्ञानबाधानन्तरं मिथ्याज्ञान-
रूपेण न तदध्यवसायेन और्वाहीक इतिवत् नोत्प्रेक्ष्यमाणत्वेन मुखपन्त्रवत् ॥

न तत्प्रतिकृतिवेन चित्रपुस्तवत् न तदनुकारेण गुरुद्विष्यत्याश्च हि वाकवत्
तात्कालिकनिर्माणेनैव जालवन्तं युक्तावर्चिततदाभासतया मुख्यमुखी प्र-
कृत्यै हस्तलाघवादिमायावत् ॥ सर्वेषु क्षेत्रेषु पक्षेषु साधारणतया द्रष्टुं
दासीन्ये रसास्वादायोगात् कवेः नियतवर्णनीयनिश्चितत्वे कान्तस्वेवारापत्ते-
रनौचित्यावर्जनयोगात् किमिथुनदृष्टीव सांसारिकहर्षत्रेयान्वितयापत्ते-
स्तथैव ननु दर्शनकूलतया मुख्यदृष्टौ प्रयोक्तृदृष्टौ स्कन्धसंपत्तवावात् कि-
तर्ह्यतदाह ॥ त्रैलोक्यस्येति ॥ एतदुक्तं भवति ॥ एतादृशं रामादयो न कदाचन
प्रमाणपथमवतारयन्ते यदा आजमेन वर्ण्यन्ते ॥ तदा तद्विशेषसिद्धिर्यद्यपि
रामायणप्रायादेकस्मात् महावाक्यादुल्लसन्ति ॥ यद्यपि वर्तमानतयैव विशेषाणां
संभाव्यमानार्थसामर्थ्यात्मकस्य लक्षण्यपर्यवसानात् ॥ न च तेषां वर्तमानतेत्यत्र
विशेषबुद्धिः काव्येति विद्वदयदेवतावत्साधारणीभावो विद्यावादीनां जातः
नापि कथामात्रे साधारणीभावः संभवति ॥ यद्यपि ॥ तथाप्येवं कुर्वन्ति ते-
षामेतादृशवतीति वाक्यवदण्डनादिति शयाभावात् न चित्तवृत्तेर्निर्णयता भवति
काव्ये तु गुणानुक्रमेण हरशब्दार्थशरिरि लोकोत्तररसं प्राप्ते ॥ हृदयसंवादवदण-
निमग्नाकारतान्तावत् भवति चित्तवृत्तिः ॥ किन्तु सर्वस्य प्रत्यक्षसाक्षात्कारकल्पा-
तत्र न धीरुदयति ॥ नात्ये तु पारमार्थिकं किंचिदयमेकत्वं न विवृणोतीत्येवंभूता-
विसर्जितसंस्काराभावात् सर्वपरिणत्साधारणप्रमोदसारापर्यन्तविरसनादरणीय-
लोकोत्तरदर्शनप्राप्तये गी ॥ विवृणोतीत्येवंभूताविसर्जितसंस्कारादुचितगीतातोयवर्णनात्
विस्तृतरासासारिकभावतया विमलमुकुरकल्पीभूत निजहृदयः सुखाद्यभिनयाव-
लोकनोत्प्रेक्ष्यप्रमोदशीकादितन्मयीभावः वाराकर्णनपात्रान्तरप्रवेष्टावस्थानसमुत्पन्ने

देवाकान्तविशेषवद्वा नानि इति सम्यक् मिथ्यासंज्ञाय भावनादिज्ञानविशेषवत्
 परामर्शनास्पदे रामरावणादिविषयाध्यवसाये तत्संस्कारानुवृत्तिकारणभूतं त-
 त्सहचरहृद्यवस्तुं रूपगीताद्यप्रमदानुभावसंस्काररूपचित्तमनुगततदुक्त-
 रूपसामाध्यवसायसंस्कार एव अक्तपञ्चैर्दिवसैः सचमत्कारतदीयचरित-
 मध्यप्रविष्टवात्मरूपमतिस्वात्मद्वारेण विश्वं तथापबवत् प्रत्येकं सामाजिकोद्दे-
 शकान्तविशेषणापरमं दोषैव कारिणमिदमिति लीलात्मकार्षाद्यसमर्पकं संवि-
 ज्ञातीयमेव संविद्विशेषरक्तकप्राणवत्त्वप्रातिगास्यास्वादे सहचररम्यगीतातो-
 यादिसंस्काररसा ^व बडोन हृदयान्तरनिखातं तत एवातुंसन इतिरपि मत्ता-
 निमात्रमप्यञ्जमानं अजेस्तत्तच्छाब्दप्रैप्साजिहासा सततस्फूर्कवृत्तितोदेव
 इमुभमाचरत्यमुं संवेदनाभावात् तद्धिमनुकीर्तनमनुव्यवसायविशेषो नाख्याप-
 रपर्यायो नानुकार इति श्रमितव्यम्। अनेन आण्डेन राजपुत्रस्य न्यास्यवाग-
 नुक्तेऽन्यादिबुद्धेरभावात् तद्धि कारणमिति प्रसिद्धं हासमात्रफलं मध्यस्थानी
 यदभिप्रायेण वदयति। परवैषानुकरणाद्व्यासस्समुपजायत इति तत्प्रत्ययानु-
 तदेव देवास्यानिवृत्त्यादिफलं तद्वैधेव हि देवानां हृदयद्वोर्वा एव भूता चेयमु-
 पहासबाजनमिति उपहास्यताधीरवच्च निर्वर्तने ततो न रूपदेवेन ॥

नन्वेतावता नियतानुकारो मा भूत् अनुकारेण

तु किमपराहं न किंचिदसंभवाद्वाते अनुकार इति हि सदृशकारणं तत् कस्यन-
 तावद्वा मादेः तस्याननुकार्यत्वात्। एतेन प्रमादादिविद्यावानां अनुकरणं पराकृ-
 तं नचित्तवृत्तीनां श्लोकक्रोधादिरूपाणां नहि नटो रामसदृशं स्वात्मगोचरं
 करोति। सर्वथैव तस्य तज्जाभावात् भावेनाननुकारत्वात् न चान्यदुक्तं यच्चैव

सदृशं स्यात् अनुभावीस्तु करोति किन्तु जातीयमेव न ह्येतस्य दृष्टान्तं साधारण-
 रूपस्य कः केन सदृशार्थः प्रेत्यैवकीर्तनः सदृशत्वानु न विद्वेषात्मना योऽप्ये-
 नोपपद्यते कदाचित्क्रमेण नियत एवावृत्तः स्यात् सामान्यात्मकत्वे कोऽ-
 न्यकारार्थः। तस्यायतानुकारो नात्यमित्वपि न श्रमितव्यम्। अस्मदुपाध्यायकृ-
 ते काव्यकोतुकेऽप्यमेवाभिप्रायो मन्तव्यो न त्वनियताकारोऽपि तेनानुव्यव-
 सायविशेषविशेषीकार्यं नाह्यम्। तथा ह्यार्थविशेषादिना हिवृत्ते तदेव
 कालचैत्रमैत्रादिनटविशेषप्रत्यक्षादिभिमाने विशेषलेखोपक्रमेण च विन-
 प्रत्यक्षाप्रवृत्तेः आयाते रामादिबद्धस्यात्रोपयोगात् प्रसिद्धतर्कतयाह-
 मीयादरणीयचरितवाचकस्यासंभावनामात्रनिराकरणेन अनुव्यवसायस्य
 प्रत्यक्षकल्मसा हृद्यगीताद्यनुस्मृततया चमत्कारस्थानत्वाद्दृष्टानुप्रवेष्ट-
 योग्यत्वमभिनयचतुष्टयेन स्वरूपप्रच्छादनं प्रस्तावनादिना नटज्ञानसं-
 स्कारस्यापि न्येतेन रक्तकसामग्रीमहयानुप्रविष्टेन प्रच्छादितस्वस्वभावेन
 प्राक्प्रवृत्तलौकिकप्रत्यक्षानुमानादिजनितसंस्कारसहायेन नटज्ञानसंस्कार-
 सन्निवेन हृदयसंवादतन्मायीभावनासहकारिणा प्रयेक्षा दुःखमागेन यौन्यवा-
 सायो जन्यते सुखदुःखाद्याकारतत्तच्छित्तवृत्तिरूपरूपितनिजसंविदानन्दप्रका-
 शमयोऽत एव विचित्रो रसनास्वादनचमत्कारचर्वणनिर्वेशाभोगाद्यपरपर्याय-
 त्वा यदवधारितस्तु तन्नाह्यम्। तच्च ज्ञानाकारमात्रमपि तं स्वरूपं
 सामान्यात्मकतत् कालनिर्मितरूपं चान्यथा किंचिदस्तु। नात्राप्रस्तुतत्वेन
 जेनात्मनो दर्शनन्तरकथापरिचयप्रकटनफलत्वेन प्रकृतवस्तुरूपणविद्यमानचरित-
 सदृशान् स्वेदयागः। तस्मादनुव्यवसायात्मकं कीर्तनं रूपितविकल्मसंवेदनं

नट्यं तदेकैवैवतात् नवनुकरणरूपे यदि त्वेव मुख्यलौकिककरणानुसाधित-
यानुकरणमित्युच्यते, तन्न कश्चिद्बोधः। स्थितो वस्तुताम्रदे इन्द्रप्रवृत्तेरविवा-
स्पृष्टत्वात्। एतच्च यथास्वरं वितनिष्यत इत्यास्तां तावत् यतश्चेदं नानुकरणं
ततो यत्कैश्चिद्विदितं तदनवकाशं। नच गीतवाद्ययुक्तः सर्वावस्थासु कश्चिद-
नुकार्य इति नवनुकार्यत्वेन गीतादय इत्युक्तम्। परिहारोऽपि यत्तुः आसनग-
मनस्सान्स्वापप्रतिबोधभोजनाद्यासु बस्तु मासु गीतवाद्यं लोकं चेष्टास्वतिप्राधि-
तमित्यादि तदप्यनुपपन्नम्। नहि गमनोदौ तद्रूपतानादिरूपेण गीतादिलो-
केऽस्ति मङ्गलमात्रत्वादुत्तेजायनवादानाविष्यपि चानुकारबुद्ध्यापत्तेरियं।

ननु त्रैलोक्यस्य ये गावास्तेषां यद्यनुकीर्तनं

नट्यं तदेकैवैव रूपके एकैवैव चाङ्गादौ सर्वमेव वृत्तेत्येतादृशानि रूपाकर-
णपूर्वकं पूर्वप्रयोजनेन सप्रयोजनत्वमुपसंहरति क्वचिद्धर्म इत्यादि। नानो-
कोपदेशजनननाट्यमेतत्तदविष्यतीत्यनेन अलोकाष्टकेन। एतच्च कैश्चित्
भिन्नवाक्यतया प्रतिबल्लोकं व्याख्यातम्। तच्च पौनरुक्त्याद्याहारपरस्परसङ्ग-
नादि दोषोपहते स्यादित्यपेक्ष्यमेव। तस्मादित्यमत्र योजना नानाप्रकारैर्भावे-
स्थायिब्यभिचारिविन्नावादिभिरुपसंपन्नं सर्वतो व्याप्तं तेषां च भावादीनां
देवाकान्तप्रकृत्यवस्थान्तरं भिन्नस्वभावात्तदपि नानावस्थात्मकं। अत एवाहो-
त्तमाधमेति। एवं भूतमेतद्विष्यतिकाले विप्रान्तिजननं गीतोपदेशजननं
अविष्यतीति संबन्धः।

कैके नानाप्रकारा गावा इत्याह क्वचिद्धर्म इत्यादि।

यथा गौर्धर्मोदयः इत्यास्तु चित्तस्थायिब्यभिचार्यादिसंस्कारात्तेन धर्मोऽर्थ

इत्युत्ताहादिः क्रीडेति। विस्मयादिद्वयमिति। शिर्वेदादिहास्यमिति हास्यदियु-
मिति। रौद्रादिः काम इति रत्यादिः बध इति। क्रीडावयवगुणप्रादोकार्दः अण-
मितिबध समुचितव्यभिचार्यबुद्ध्याविन्नावाः स्वीकृताः। क्वचिदिति। शब्देन दशर-
पकान्यतममुच्यते। तथा नाटकाद्येकरूपगते विदोषस्तथैकं नाटकादिविदोष-
को विन्नागः। एतदुक्तं भवति। किं गिद्धर्मप्रधानं रूपकं यथा नाटकं प्रकरणं
क्रीडाप्रधानं स्था^{न्त} बाणः। अर्थप्रधानतं प्रकरणादादेवं दशरूपकतत्त्वणानुस-
रेण सर्वमनुसरणीयम्। तथा क्वचिन्नाटके धर्मः प्रधानं यथा स्वतन्त्रतया मेराम-
स्यान्मध्यागाः क्वचिन्नाटका यथा स्वतन्त्रतया सबद्धायाः। एवमन्यत्राप्यनुसरणीयम्।
तथा एकत्रापि नाटके क्वचिद्धर्मो यथा भिन्नानां बाणकुलोने अपि नागकुलपते-
रियं असर्वणोत्तमं भवत्यात् एवं प्रतिनाटकं एकदेशेषु मुनद्वय एव क्रीडाव-
इति। ग्रन्थविस्तरश्चो रुचिरस्मान्निः नपरिवर्तितानामवस्थादेवाकान्तप्रकृति-
विदोषसमुचितान्नावावकीर्तनमात्रमेव कर्तव्यम्। किं रागाद्ये रावणेत्यादिसमाश्रये-
त्यादांव्याह- धर्म इति। जो हेतौ। न यस्मात्तुो कृतानुसारेण करणं प्रयोज्यरूपं
नट्यं मया कृतमेतदित्यस्मात् कारणाद्धर्मप्रवृत्तानां रागाद्युपायसादीनां संबन्ध-
त्वेन धर्म उक्तः। निग्रह इति वधः। विनीतानां जितेन्द्रियाणां संबन्धित्वेन दमस्य
व्यगस्य क्रियायोजना विनयो हीन्द्रियजनयः।

एवं क्रीडानामुपहास्यानां धार्ष्ट्यजननमिति विनावे

हासोऽत्रोक्तः। धार्ष्ट्यात् जननं जन्म यस्य हास्यवस्तुनः यद्वदति विकृतपरिवे-
नङ्काराद्यादिभिरित्यादि विबोधा इति प्यन्तस्य रूपम्। बुद्धत्वेन प्रसिद्धानां
संबन्धित्वेन बोधनं उपायोपदेशेन व्युत्पाद्यत्वं विदुषां भीष्मादीनामुपायव्युत्पाद-

त्वेन वैदुष्यम्

अनेन स्मृतिमन्त्रप्रवृत्तीनां निरूपणे विद्वान् इति त्रीडा-
स्यैवोपायि त्ववसाया युक्ताह रूपमिव चरब्द एवकारार्थः दुःस्वार्थे दितत्वे
नयः प्रामाण्यं तस्यैव संबन्धित्वेनेत्यर्थः धृतिर्धैर्यम्

एतदुक्तं भवति लोकवृत्तानुसारेण यत इव जलाक्रिया
लोके च धर्मादयो नाश्रयाः न संवेदनयोग्यास्तेन धर्मादिविषये योयथा प्रसिद्धो-
रामादिः सवद्व्यमोत्रोपयोगित्वेन दुस्वमोत्रो प्रणालिकया गृहीतः एवधूतं च नाथं
यत्प्रेक्षणां गुप्तेन नादयाऽदिकृतेन श्रमेणादिकृतादौ जेन बोकेन कस्युगवणा
दिकृतेनार्तानां योडितानां तथा तपस्विनामनवरतकुचु-भान्द्रायणायात्परण कनित-
दौर्बल्यमिदं यपरिस्विन्नदुष्टानां विप्रगन्तिजननं दुस्वप्रसरणविधातकं प्रतिहत-
दुःखानां च द्वादशमहत्वादिदकारणं यथायोगं तद्यथा बोकात्तस्य धृतिनीर्यातस्य
प्रमार्तस्य त्रीडा श्रमात्तरस्य सुखं आदिग्रहणेन तपस्विनो मति विबोधादय इति
मन्तव्यम् नचैतावदेव सावत्कालान्तरे विपरीताकः सुखमुपदेहां जनयतीत्येवं
दुःखितानां तत्प्रबन्धसुखविकारकालान्तरसुखलौक्याः प्रयोजने येनाकुसिताः सुख-
ध्वयिप्सवृत्तय एव राजपुत्राद्यास्तेषां लोकवृत्ते धर्म्यायुपायवर्गे उपदेवा कार्यतन्ना-
त्यम् लोकवृद्धिर्न लोकवृत्तम्

ननु किं मुकुवदुपदेहां करोति नेत्याह किन्तु बुद्धि-
विवर्धयति सप्रतिष्ठाभवन्तादृशीं वितरतीत्यर्थः नचसा दुष्टा प्रतिवेत्ताहीहंतं
हितप्रतिष्ठाजनकत्वात् अत्र हेतुमाह यतो धर्मादुनपैतं यदाशब्देन लोकप्रसि-
द्धिहेतुवृत्तं अनुवृत्तिविवक्ष्यते यथा रामस्य सप्तसातव्यथनादि तदुपदेवो

साधु आगुर्वृद्धिहेतवः आचाराः आगुक्तेषु साधु एवं दुःखितानामगुक्षितानां इत्यु-
चिदवमित्युक्तं दुःखं च क्षारीयं मानसं वा क्षारीयमपि देवकृतं स्वयंकृतमपि तुष्टम्
कलोदेवो नान्येन चेत्येतावानेव दुःखितवर्गः इति दुःसा तर्कामत्यादि भेत्तव्यं दानस्य
फलम्

केचित्तु धर्मो धर्मप्रवृत्तानामित्यादि सामाजिकविषयत्वेन
न्याय्यते ह दुःखसंवादययोग्यता तात्पर्येण अन्ये तत्कारप्रवृत्तेषां न्याय्याप्रकारे-
णाधर्मप्रवृत्तानामित्यादि विपरीतत्वेन न्याय्यते उपदेवयत्वात्प्रियेण उन्नयमपि
चैतद्धर्म्यं यदास्यामित्यर्थः सौनकत्वात् जनेन प्रवर्तनमात्र एवोपदेवा कृतम्
मुकुवार्थोपायमात्रे यावत्तदुपायोपायादिष्वपि इति दर्शयति ननु

न तद्दानं न तच्छिल्पं न स विद्या न सा कला

नासौ योगो न तत्कर्म नाथेऽस्मिन्यन्न दुःख्यते

अस्मिन्निति सप्तदीपगतथावानुकीर्तनरूपे नाथे दुःख्यमाने यन्न दुःख्यते
ह दुःख्योचरमेति तादृशानाकरं नास्तीति बोधः ज्ञानमित्युपादेयमात्मज्ञानादि यथा
वेणीमं हरे आत्मरामाविहितरतयो निर्विकल्मे समाद्यो इत्यादिशिल्पमिति मा-
नाचित्रपुस्तकियोजनं यथावेष्टितवर्गयत गुंफमं हतेराततैडरपल्लवैरित्यादौ
विद्यागुरुजीत्यादि यथागुमन्यायामाभ्यां प्रतिविहिततन्त्रस्य श्रुपतेरत्यादौ कल-
गीतवाद्यादिकाः यथागुमन्यायामाभ्यां स्मृतुं नेत्यादौ योगेन न्यञ्जनं तेषामेव
इत्यादीनां कलानानां स्वयैव अन्योन्यस्वयैव यथा मेधावद्विसेविस्वाम्नाम्
वविद्यावन्मार्गकं कल्पयन्

मैघाडाङ्गुलिखण्डिताण्डवविद्यावाचार्यकं कल्पयन्

निर्होदोऽकरजस्य मूर्छितितरो वेणुस्वनापूरितः॥
 वीणायां कलत्रयन् लयेन गमकानुग्राहिणीं मूर्छनां
 कर्षत्येष कालकूटितकला रम्यश्रुतिं षड्वे॥
 इत्यादौ तत्र इहातेराजिजयगीतयोगेनाकृता अन्योन्यं यथा =

आविलपयौधराजं

लवलीदलपाण्डुकोमलच्छायम् इत्यादौ ।

अत्र हिष्टुङ्गाराङ्गस्य वैदाकीवयया योजना कर्मेति॥ युद्धनि युद्धादिव्यापारः यथा =

आलीढस्थितवृद्धितस्य निमित्तो दृष्टिं प्रयीं तन्वतः

पुंसाग्रक्रमसर्पणेन विविधप्रान्तादथेष्टेस्तमाह

चकीर्णतडासासनस्य जमनाल्लदयादमी विद्युत्

चित्रं चित्रमिमाद्यवस्य युगपत्सर्वं स्वेन्दुद्विषः इति॥

एवं सप्रयोजनमोक्षाय प्रकृतमेव पुराकल्मसमुबह्वानि । तन्नीत्रिति । तदिति॥

तस्मादत्र नात्येवमरान् प्रति न मनुः कार्यः । तेऽपि तत्र न केचित् । एतदेवाह सप्त

द्वीपानुकरणमयी हि क्रियारङ्गे दृढयते, न च सागरदीपादीनां कश्चित्तत्र संभाव इति

भावः

ननु किमर्थमेषां नामानि गृहीतानीत्याह बोध्याह देवानामि

त्यादि॥ एतेषामेवाधिकारिपुरुषत्वान्निराधारस्य वृत्तस्य दर्शयितुमवाप्त्यतात्

एतच्च उक्तपूर्वः । अत एव यत्र निर्वाजसहस्रैर्दार्यधर्मादिविषये बलिप्रह्लादप्रभृ

तेः प्रसिद्धिस्तत्र सोऽप्युवीरितः आज्ञयत्वेन तदाह सुराणामिति न च अबदेरिण

एवात्र वर्णितः । अपि तु ब्रह्मर्षयोऽपि अनेन प्रत्यावेबोऽयमस्माकं सुरार्थमित्या-

शब्दा द्वयमपि परिहृतम् । एतत्तात्पर्येणोपसंहरति ।

सोऽयं स्वाभावो लोकस्य सुखदुःखरामन्वितः॥

सोऽद्भुतचिन्तनयोपेतो नात्यमित्यभिधीयते॥

अयमिति । प्रत्यङ्गकल्माबुन्ववसायविषयो लोकप्रारब्धसत्त्वसत्त्वार्थादिविलक्षण
 तात् यत्तुद्वयवाच्यो लोकस्य सर्वस्य साधारणतया स्वत्वेन आव्यमानद्वयत्वं
 मीशैर्यो नात्यं सुखदुःखरूपेण विविक्तेण समबुजतो ननु तदेकात्मा । तर्थाह
 इतिहासोत्साहवस्मयानां सुखस्वभावत्वं तत्रतु चिरकालव्यापि सुखसमिपि
 कीर्षात्मना सुखरूपताविषयस्य निरनुसन्धानतीटतुल्यसुखरूपता क्रोश
 यत्तुल्यसुखरूपता ननु दुःखरूपता तत्र चिरकालदुःखानुसन्धिना सुखानुसन्धिना
 स्मृतेन विषयेऽनुसन्धिप्राणतया तीक्ष्णया बोधोबाहुल्येन अन्त्याय श्रीरुतात्तु
 सांत्वानुवेशो रतेः हासस्य सानुसन्धानस्व विद्युत्तादृशा तात्कालिको रूप
 वसताम्पन्निकानां अवकाशकांक्षाप्राणतया सुखदुःखानुवेषवान् क्रोशः निर
 नुसन्धिनात् तात्कालिकदुःखप्राणतदपगमात् सुखानुगततावत्साहस्य तात्कालिकदुः
 खरूपरूपनिमज्जनानुसन्धिना यदिश्चाविबहुजतौ एकविचिरतरकालभावसमी
 चिकीर्षात्मना सुखरूपताविषयस्य निरनुसन्धानतीटतुल्यसुखरूपता क्रोश
 अवबोक्तुमुत्पन्नो ननु दुःखरूपता तत्र चिरकालदुःखानुसन्धिप्राणा विषयगत
 मन्निकानां आवकाशकांक्षाप्राणतया सुखदुःखानुवेषवान् क्रोशः निरनुसन्धिनात्
 तात्कालिकदुःखप्राणतदपगमात् कौशेलेक्षित सुखानुसन्धिन्नं भयदैकात्मिक
 स्वधीष्टविषयनादागजा प्राक्तनसुखस्मरणानुविहदः सर्वथैव दुःखरूपरुदोक्त
 उत्पद्यमानसुखानुसन्धानजीविकाविषयात् पन्नायनप्रायणरूपात् निषिध्यमान

बाहुतलुखानुविदा नमुत्सा समस्तमर्त्यदुःखसंचयसंस्मरणप्राणितः संभावितः
तदुपरमबहुतसुखमयो निर्वदः । एवं व्यभिचारिप्रवृत्तिष्वपि वाच्यः । संवित्तत्वा
वाः सुखादय इति च तन्निन तत्त्वभादत्तं

अन्ये तत्र तदेवनरूपत्वमेव तेषां मनः

एवमलौकिका ये सुखदुःखान्तेभावाः तत्सुखास्तत्सुखकारानुविदेनालान्तर-
णोऽर्थः समुदायरूपस्तस्यैव गागानु स्मयः एवं भुतेनालान्तरणोऽर्थः कथं
प्रतीति गेयसीधवतीत्याह अद्भुता इति । ये अस्मिन्नाया आङ्गिकादयो नचते
लिङ्गसङ्केतादिरूपा अपितु प्रत्यक्षसाक्षात्कारकल्पलौकिक सम्यङ्मिथ्या
ज्ञानादिरूपस्तस्यैव भावः मृद्गनादयो रत्यादिविलक्षणस्वादपर्यायप्रतीत्युपयो-
गिनेऽत एवाभिमुख्यनयन हेतुत्वादय लोकज्ञास्त्राप्रसिद्धेनाभिजनयबाहैन
व्यपदेव्याः । तथाङ्गानि बाखानुत्तगीतानि आदयः प्रधाना येषान्तेऽद्भुतदयः
तथाङ्गानि व्यभिचारिणो भावादयो हेतुरुपा विज्ञावादेऽभिजनय- नुक्तः
तएते रसाभिमुख्य नयन हेतवो यद्वक्ष्यते । तर्हि भावानुभाव व्यभिचारिसंयोगादि
सनिष्पत्तिः तैरुपेत उपसमीपमिति संबिदर्पणमभिसंक्रान्ताः एवं भुतेऽर्थो नाट्यं
नाम नीयमनर्तनीयं नर्तनं तथागमनीयं यत्नेन स्वरूपतो हृदयेननुप्रवेष्टव्यम् ।
तथानाटकानां पारम्पर्यात्मकं वृत्तं नाट्यं धर्मास्नायरूपं च तच्च सुखदुःखाद्वा फल-
रूपाद्वा सम्यगन्वितं तेषां पञ्चादवावित्वात्तेन हेयोपादेयग्युत्पत्तिफलं एतच्च
वितत्याजे भावस्वरूपं निरूपयिष्यामः ।

एवं सान्नेनापसारितेष्वपि विद्येष्टु दिव्यनि-

देवानां अमाधत्वात्तद्वि नियुक्ते देवताङ्गनां तत्रतत्र सन्निधानाय जनमवस्य

सर्वमिति प्रदक्षयितुं उक्तमेवेति हासमनुसन्धय निरूपयति एतस्मिन्निति ।
अन्तर इति । समये विद्यते इति व्याचष्टे बलिप्रथमैरिति त्याद बल्यन्ते आ-
प्यायन्ते देवता अनेनैति बलिः । श्वचित्तवर्णतण्डुलादिरचनावर्षः । तित्ना दयकामे
हयतदिति होमः । उन्नय्य विद्योपणमन्त्रोषधीति मन्त्रा वक्ष्यमाणाः उषधयो
ब्रह्मणो मोदप्रवृत्तयः । प्रवृत्तानि शान्त्यान च खरविवाहं दानं नृनिमोकादिभोज्यं
अदय मुक्तिमश्नीयन्तु अदयं पायसं कसलादि पातादिद्विरिक्त द्रव्या रसादिबलि
पूर्वहो रचनाविशेषः । एतैर्विचिन्तितियोजितैः विविधतया कल्पिता कोष्ठाप्रथा
नेहिनाट्ये सर्वम् ॥

ननु देवानां देवपूजाकरणे किं फलमित्याह-

मर्त्यलोकगता इत्यादि । यदाचरति श्रेष्ठभावः प्रवर्तयेदिति । देवानुष्ठिताव्या
कुर्वति तालोक इति शेषः । ननु यदि लोकः सदाचारं नानुवर्तते ततः किमित्या-
ह पूजयित्वेति । निष्फलमिति । तस्येति नाट्याचार्यस्य पात्नरत्नो-
क्तमपि प्रत्यवायमाह तिर्यग्योनिर्जयेति ॥

ननु यद्यपूजेन प्रत्यवायस्तर्हि पूजेन किन्नोनि

वृत्तिमात्रं फलं नेत्याह यथा विधीति । यथा देवैर्विहिता । कथमेतत् ज्ञायतइ-
त्याह यथा दृष्टमिति । आस्त्रदृष्टासौ विधिरित्यर्थः । अर्थान् अङ्गानित्येह
लौकिक धनमानप्रसिद्धिस्तान् उक्तः ।

एवं मर्त्यान्प्रत्यभिधाय प्रकृतमेव पुराकल्पम-

नुसन्धते एवमुक्तेति । नाट्याचार्यस्यैव देवयजेन अधिकारस्तस्यैव फललाभः
कवेः प्रेक्षाप्रवर्तयितुं च तत्रयोक्तुत्वमित्यनेनोक्तम् । रंज्यतेनेति रंजना नाट्यम्

तदाधारत्वात् मण्डपः तदधिष्ठोत्वाच्च देवता अस्तीति मण्डपाध्यायस्य द्विती-
यस्य उपोद्धान्तं करोतीति विवक्षितम् ॥ ३० ॥

त्रिनेत्रपादाब्जसदास्तवो ललस-
त्प्रसादभावस्फुटमिह नाट्यज्ञासने ॥
प्रवर्तितेयं हृदये महाधियां
प्रकाशतामभिनवगुप्ताञ्जारती ॥

इति महामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यरचितायां
अभिनवञ्जारत्यां भारतीयनाट्यज्ञान-
विबुधैः नाट्योत्पत्तिः प्रथमो-
ध्यायः ॥

॥ कृष्णार्पणमस्तु ॥

अन्ये मन्थने आवर्त्यासात्त्विकी केदाकीमित्रेति

सा सुप्रधारस्य पाञ्चान्तमध्यस्थः तथापि नाट्यवतत्वे
सम्यक् निर्णीतं भवति ननु वचनमात्रात् अनेनैवाभिप्रायेण दडारूपकनिरूपणं
प्रथमप्रबनार्थो निर्णयः कथ्यते भविष्यति युगे प्राये भविष्यन्त्यन्ये दडारूपकनिरूपणं
इत्यादि तथा बुद्धयः कर्मस्त्रिपानि वैलक्षण्यं कत्तासु चेत्यादिस्त्रिपानि च
द्वितीयप्रबनार्थविषये निर्णयः कथ्यते 'तुष्यन्ति करुणाः काम इत्यादिना' एवमन्य-
त्रापि तत्रतत्रेत्येतत्तद्वाख्यान् प्रसज्य एव दर्शयिष्यामः तेन पूर्वप्रबिनतवस्तु
तत्त्व निर्णय एवं क्रियतामिति तात्पर्यम् प्रबनात्पञ्चेति ये रसा इत्यादि तु यत्र-
नयः तत्रायं आवः इहाङ्गणनया जगता पाठ्यमित्यादौ पाठ्यगीतयोस्तावत्
सुप्रसिद्धरूपं अभिनयानामपि महाजिनेषु चैवार्थात्म्यरेकगमिनेष्विति यत्र
प्राप्तार्थमर्थानां तद्वैरभिनयः कृतकत्वादिवचनवत्ता च सुकृतान्तातिनीय हड-
यद्मः

ये तु रसानाथर्वणादिति रसा उक्तास्ते तावत्प्रसि-
द्धाः षाड्वादयो न प्रकृतौ न विवृतौ युक्ताः ये त्वन्ये शृङ्गारादयः केचन रसबाधेन
सह प्रयुक्ताः शृङ्गाररससंज्ञावति ततो रौद्ररससंज्ञाकामिति तत्रापि शृङ्गारादिपुङ्गव-
रसशब्दवाच्यत्वम् वैबाध्याद्वैरसायां रसेनैव जगता हिरससंज्ञा प्रसिद्धः
अत्रायमनादस्थानं प्रतीत्यर्थो येनाविचारित एवोपपद्येत सिद्धान्तानां रसभावित्वयोदौ
आदशतिहायप्रतीतिः अत एव शब्दप्रादुर्भाव इति उच्यते रस इति पठ्यन्त इति
तेन प्राधान्यादङ्गणनय प्रबनान्तर्भूतमप्येतत् पुनः प्रबिनतमित्यर्थः पुनः प्रबन-
भिप्रायेणैवाख्यातुमर्हसीत्युपपन्नम् पूर्वख्यानेषु पुनस्तु कर्मभिधत्तव्युक्तत्वात्

भाववेति च ब्रह्मसूत्रार्थः । भावास्त्वपि अपि कथं प्रोक्ताः । अथ पाठ्यादयम्
भावास्तत्किमेषां रूपं तेनायम् विषयत्वात् । सप्रदानान्तरं कृतावृत्त्या विस्मय-
स्थानत्वात् । भावेषु प्रवृत्तचतुष्टयं तथा हि । रससहभावेन भावाः केचन प्रोक्ताः ।
मिन्नानामित्यत्र ते च केन प्रकारेण ह्यः जगद्भावाद्वा हितेषां नामापि न श्रुतम् ।
अथैतेष्वेव भावाः प्रवृत्तिः । तत्रापि अवन्तीति व्युत्पत्तिर्भावोक्तिरिति किमेत-
किमुत्पादयति । अथानादुर्बन्त द्वयोः कर्म किर्यादिति वादोदेन च द्वायेनापि-
नेन च चत्वारो भावेषु प्रवृत्ताः । एवं प्राधान्यात् प्रवृत्तपञ्चकान्तरं वस्तुतः पुनः
पञ्चप्रवृत्तौ पूर्वोक्तैरेवं विष्णोर्धिते संग्रहादिति चाभिधत्तवः ।

ननु तैरिह किंप्रयोजनम् । आहतत्वात् । तदु-
हेतो तदित्याख्याने पराश्रयं यतस्तदाख्याने अतएवाभ्यर्थः । संग्रहादिभ्योऽदे-
शान्तरूपपरीक्षादिषु प्राधान्यात्तदुपक्रमं च सर्वमभिधेयम् । तदाह निखिलेन सं-
ख्यलक्षणैर्निर्वचनीयान्मनोपलब्धितं संग्रहादिप्रयमेव वदयामिति त्रयप्रकाररूपे-
भ्यस्सदुपायैः । तस्मान्न्यभिधत्तेति पुनर्ब्रह्मादिभिन्नक्रमाः । अतमुनिः पुनः
रसभाषकत्वेन निवेदयेत् । चन तादृशवाक्यावुवाच ननु तदीयै-
मुक्तं तदनेन समावृत्तिरिति पुनर्ब्रह्मादर्थः । मुनेज्जगदेव भावः रसादिषु समुच्चयात्
तद्विधानेऽप्यन्यत् किंचित् । अनिधेयमविशिष्टत इत्येव ब्रह्मः अथाक्रममिति
पूर्वसङ्ग्रह उद्देशप्रकारत्वादित्यादिक्रमेण सद्यस्ति विषयं बहुमाने गुरुतां अमि-
त्तामित्याभाप्रायेण भावद्विर्युक्तमेतदुक्तं संग्रहमित्यादिभिन्नवर्णनं मुनिराह
ननवयमस्येति । शक्यमिति सामान्योपक्रममाह्यस्य विवक्षाऽनुमिति प्राप्ता
अन्तो निवृत्तः कथं चनेत्यमुं संग्रहादिप्रकारं वर्जयित्वन्येन प्रतिपदनिरूपणादि-

नेत्यर्थः । यत्किं प्रतिपदं निरूपयितुं नवम्यं तत्तदाणद्वारेणैव । तदणरेवे-
नमुद्देशपरिहृत्कस्य विषयप्रवृत्तौ परिकल्प्ये चत्वार्यभावात् । नचात्र प्रतिपदं
निरूपणं युक्तमिति ।

अत्र हेतुमाह । बहुतादिति । ज्ञानाभावात् । वाक्यरणादिनि
वाक्त्राणि विन्माणि चित्रपुस्तिकादिर्माणि तेषामनन्तादन्ताभावात् । एते देवोपा-
नयति एकस्येति । नाट्यादृष्टतस्य कस्य चित् इति शेषः । उच्यते । अत्राशयः ।
तत्त्वतः तन्ने विस्तारत्वेन अन्येषामिति । अङ्गुष्ठतस्यापि ग्रान्यङ्गुष्ठेनायन्ति-
र्थः । सङ्ग्रहावयवस्त्वत्र समुपाय इति वदति । किंचिद्विना नाट्यस्य नाट्याविषयस्या-
र्थस्य सङ्ग्रहं संक्षिप्य गृह्यतेनेति । तमुद्देशं वदयामिति कथं । रसभावादिहृता
प्राधान्यात् । तदुपक्रममित्यर्थः ।

किं तेनैव । अमुमाने लक्षणं तद्विकल्पलक्षणैर्निर-
हेतुरुपं तस्मात्तदेवार्थमिति प्रकल्पयन् प्रकृतः साहाय्य आश्रयासिद्धत्वं ब्रह्मा-
शमनेन पदधर्मत्वमुल्लापकत्वात् । तस्य सङ्ग्रहस्य स्वरूपमाह । सूत्रग्रन्थ-
वेन लक्षणपरीक्षयोः शोध्यं तद्वयपरीक्षितं तद्वयस्य सङ्ग्रहः । सङ्ग्रहितं नाम स्तोत्र-
मन्त्रेणोद्देश्यतया यत्र अन्येष्वेवमेव मन्त्रा इति दर्शयति । विस्तरणेति । सूत्रेण
नैवाभ्यर्थं । तद्वक्त्रेण करणरूपा परीक्षा । अन्ते सूत्रग्रन्थौ यत्रार्थं शोध्यं यत्रार्थं
व्याख्यानमनेन स्तोत्रेण न संवदेत ।

संग्रहं दर्शयति रसभाषा इत्यादिना । चत्वार्येति
वाक्यार्थः । अनेन यत्रयं गीतातोषेति पञ्चदं । नाट्यं नटस्य हि रसभावयोगामर-
णादौ तत्त्वोक्तेः लयादिभिरङ्गैः स्यात् । दृष्टस्तु तत्प्रत्ययान्ते भुमाः । अनेन तु

अलोकेन को हन्मतेन एकादशां हन्मतेन ननु हस्ते तत्संगृहीतस्यापि पुन-
रत्रो देवो निर्देहो चैतत् क्रमवत्प्राप्त्या विद्योद्भूता नैवति अदृष्टोद्भूता रस-
भावा नामपि वासना विद्योद्भूत नटे संगवा दनु बन्धिबलात् तस्य तवायनुसावण-
दन्तर्भूतस्यापि प्रयोजनवद्भेन पुनरुद्देवादर्शनात् क्रमस्य चाविवक्षितत्वादिनि-
वयन्तत्र तत्त्वमजे वितनिष्याम इत्यास्ता तावत्

अथ कारिकां लक्षयति अन्त्याभिधानेनेति

अनेनार्थस्य कारिकात्वं लक्षणरूपस्य दर्शयति तद्वाचकस्य सूत्रस्य तत्संज्ञि-
नार्थविवरणरूपस्य च अलोकेनानेन लक्षणवाक्यवित्येति तात्पर्यम् येह्येति
नैः उच्येः समासेन बहुतरलक्ष्यसंग्रहेण सूत्रे वाचकमाश्रित्याच्यते सोऽर्थः
कारिकाश्रित्ति साधकत्वात् दर्शयति कारिकां सूत्रतः सूत्रेणैतेन सूत्रमपि कारिका-
तत्सूत्रमपेक्ष्य या अनुपपन्नत्वात् पता वक्तव्यरूपा सापि कारिका तथाहि सूत्रा-
त्मकत्वात् सूत्रात्तद्वर्गी योऽर्थः लक्षणरूपस्य स एव सम्यगिति श्रूयतयावर्ण-
न्येनेति वृत्तवन्धेनोच्यमानोऽर्थश्च उच्यते निरूप्यमाणार्थस्य लक्षणोपस्य प्रक-
र्षमन्तरा यवच्छेदं दर्शयन् धर्मः कारिका क्रियतेनेन श्रुतिरिति कारिका लक्षण-
मिति यावत्तदर्थप्रकाशकत्वात् अलोकेऽप्युपचारात्कारिका

एतदुक्तं भवति उद्दिष्टस्य धर्मन्तरे व्यवच्छेदकं

लक्षणं वक्तव्यमन्तत्तत्तत् पूर्वसूत्रेण ततोऽप्युक्तत्वाद्भेदोत्तरप्रपञ्चेन तद्विवरणमात्रस्यैव
मुख्यत्वाद्भेदो अलोकेन उच्यते अपि हि लक्षणमेव प्रतिपाद्यं तदेव कारिकाच्यते
सूत्रवन्तिकादुपचारादिति

अथ परीक्षात्मकं निरुक्तं लक्षयति अलोके

द्वयेन नानानामेत्यादिना समासेन संक्षेपेणानेकवृत्तिमेव दक्षिणस्याथस्य लक्षण-
स्य यः स चकोऽर्थः लक्षणरूपस्य स यत्रोपपत्तिसमाधानलक्षणे वस्तुनि सति स्थ-
पितो भवति तत्परीक्षात्मकं निरुक्तं नैवे परीक्षाया किन्तु त्वमेतं निर्णयलक्षणेपि प्रति-
समाधानार्थं लक्षणस्य वचनमिति

एतदाह धात्वर्थवचनेनेति कथं तल्लक्षणं स्य

यत् इत्यादिकस्य क्रियाविशेषणादिद्यान द्वारेणाक्षेपप्रतिसमाधानप्रकारं दर्शयति
नानेत्यादिना नानाप्रकाराणि यानि नामानि लक्षणवाक्येऽर्थप्रतिपादकाः सुब-
बन्धः तानाश्रित्योत्पन्नत्वादाः अक्षेपप्रतिसमाधानयोर्यत्र ननु नामपेक्षकस्य
माक्षेपप्रतिसमाधाने आह निचक्षुः पुनर्नामिकेन कृद्विषयेषु प्रकृतिप्रत्यय-
विभागनिगमनयान्वितं अन्वयो यत्रोत्पादे यानि लक्षणवाक्ये तिकृता निपदा-
नि तेषु प्रकारमाह धात्वर्थस्य क्रियाया हेतूनां च क्रियानिमित्तानां कारकाणां
संयोजनं विचारो यत्र स्थापने इयताल्लक्षणवाक्ये पूर्वं शब्दपरीक्षा दर्शिता अयं
शब्दः कथमत्रार्थवर्तते इत्याक्षेपः इत्यमिति प्रकृतिसमाधानमेतत् प्रदर्शित-
वस्तुप्रणीतमेव अथपरीक्षा मपि दर्शयति नानाप्रकारैः सर्वतन्त्रप्रतितन्त्रादिभिः
सिद्धान्तैः प्रमाणबलैः स्थैः साधितमोक्षोत्तरयोः साधना यत्र स्थापने एवंपर-
ज्ञानेन दर्शिता तन्त्रादिन्यायास्तु तदङ्गं निरुक्तमपि तत्र तदर्थं नाम्ना वा ऊर्ध्व-
स्वमस्येत्त्वन्तः धातुना वा रस्यत इति स्मृत्वा द्वाभ्यां वा पिहितमवकाशेति पिप्वाच-
समयेन च सोऽपि त्रिधा लोको यथा ध्वस्त्यायां वैदिक्यथा वीथीर्द्धेदितिक-
मयोऽनेकेवेदना तुल्ये प्रतिज्ञा स्तुपाषादः यथा गान्धर्ववेदे जीतकविडोमे वैवैणकादि-
शब्दः तेव तदुक्तं नानेत्यादिना निरुक्तस्य तु प्रयोजनं संक्षेपेणार्थावधारणं

जात्यसंश्रया इति" तर्हि तु कदाचिन्म भवत्वपि गृहीतत्वात्ताद्रेयत्वं तेषां जीवि-
तमत् एव रसभावात्तरमन्विनया उद्दिष्टम् अभिनयाच्च तौक्तिकं धर्मं तन्मूल-
मेव तदुपजीविनं सामयिकं वानुवर्त्तन् इत्यतः तदन्तरं धर्मो न चोक्तिर्नयः।
नेतव्यगन्तरेणास्तीति दबा रूपकयोगद्वारेण तदुपकारिण्या वृत्तवर्त्तितस्य पञ्चति-
निरकरणाय चतस्र इत्युक्तम् ता अपि देवाववात भुयसा भवन्तीति तदन्तरं
प्रवृत्तयः सर्वगतं सिद्धिपर्यवसानमिति ततो द्विविधा सिद्धिस्वरूपा वा व्यं गानसंग-
हीता अपि पृथग्गुणास्मात् केवला नामपि प्रयोगोपरस्तकत्वं यत्तु द्वे वृत्तयः यत्रान-
रात्ताप इति प्रसिद्धिस्तदुपयोगमार्थं लक्षणा न्वितमिति"

अन्यत्तु मल्लकपटफलकत्वात्तामुखपदवावा

दि तौक्तिकं नेतसंगृहीतं वाच्यत्वादित्यर्थः एतच्चान्ते वदयते यदपि चतुर्विधम्
सर्वमि बह्वर्चमकारादिवाचमपि च वदयमाणलक्षणा न्वितं आद्युद्यतेनेप्र-
हृत्यत इत्यर्थः पुष्करवृक्षद्वाराणां पुष्करवर्तकदेवतादिष्टितं पद्मप-
त्राकारं चर्मपुटभाषं चेति पौष्कं हृत्यते कलासाम्यार्थमिति धनः अत एव
तात्त्विकप्रमाणत्वात् स्वरवर्णसौख्यवात्तात् इत्युक्तः कंस्यतात्ताविः एवकारः कौह-
लादित्युदासाय पात्रस्य प्रवेक्षो भावप्रकृत्यवस्थादि सूचकं यत् जीयते तत्प्रवे-
गानम् प्रविष्टस्यान्तर्गतां चित्वाहन्ति सामाजिकान्प्रति प्रसादयितुं प्रययितुं
प्रासादगानम् रसान्तरं यत्तु वाच्यमोदपगानं अन्तरमिति गतिपक्रिमण निरु-
पणादिरपरः तत्र यत् जीयते तदान्तरं गानम् पात्रस्य निष्क्रमणे तु निष्क्रमणम्
प्रवेक्षादय उपचारादुने प्रसादोऽस्य प्रयोजनं प्रासादिकम्

अन्यत्तु समासान्मत्वर्थो गंतं कृत्वा प्रसादिकमि-

ति श्रुतागित्याधारो नियतः पदसमूहः तत्रयोगेन युज्यमानतायां समन्वितं तद-
प्राधान्येन नियतरूपत्वादिति जानस्य गान्धर्वाद्वादः सूचितः कदाचित्प्रयोगेन
गान्युपकारेण सर्वाभिनयानुपकारिगानांतो योपकारी च मण्डपे यथोक्तं च
व्यास्य गतो भाव इति तथा गम्भीरस्वरता येन कुतपस्येत्यादिवेदनेनैव च कदाचित्
आगः संगृहीत इति नानुदृष्टं कथ्यायाः

एतदुपसंहरति एवमित्यादिना एवमुद्देशः

विभागैवेन दिथा संग्रहमभिधाय लक्ष्मणं परीक्षे वक्तुं प्रतिजानीते अतः प-
मिति सूत्रं सूत्रकं लक्ष्मणं वदयामि तेनैव च कारिकासंगृहीतं अन्ये व्याख्यं त-
तं च विकल्पनमाह पप्रतिसमाधानात्मकमिति परेष्टानिरुक्तवद्ववा ज्ञाप्रति-
ज्ञाता सूत्रविवरणस्वभावात् कारिकासूत्रमपि प्रकाशयन्ति बहुतरङ्गपसमा-
न्याकुलविषयजनस्थितपद्मनिरूपणेन उपकारेतीति आप्यस्य पद्मगदस्या-
याठ एव सूत्रं भाष्यं परीक्षां च प्रवदयामीति प्रतिज्ञाय रसविषयमेव सूत्रप्र-
तिप्रथमं वदयामित्यत्र परिकरबन्धं धर्तव्यमुदाह- तत्रेति तेषां रसवि-
मह्ये एवकारोऽवधारणे तावदितिक्रमे उचितः सूत्रजन्यपरीक्षाक्रमेण वि-
व्याख्यास्यामः

उद्देशाक्रमस्यैव पर्यनुयोज्यतामात्राव्यापारंक्रम

हेतुमाह नहीति हि यस्मात् रसं विनापि आवादिस्थो बुद्धौ व्याख्येयतया न
प्रवर्तते यतश्च तैर्विना रसं प्रयोजनं प्रीतिपुरस्सरयुत्पत्तिमयं न प्रवर्तते यतः
रसं प्रति आवृत्ते रसतात्मकप्रतीत्येकधनविज्ञाने सामाजिकलोके अन्याभा-
विस्थः प्रविभागेन बुद्धौ न वर्तते सर्वस्य जडस्य चित्तवृत्त्यन्तरोपकृतप्रधान

प्रतिभाति न संवेहो न तत्त्वं न विपर्ययः।

धीरसावयमित्यस्ति तासोववायमित्यपि।

विरुद्धबुद्धिसंशोदादिविवेचितसंज्ञवः।

युक्त्या पर्यनुयुज्येत स्फुरन्ननुभवः कथेति।

तद्यदमप्यन्तस्तत्त्वज्ञेयं न विमर्क्षममिति उपाध्यायः। तथा दानुकरण-
रूपोरसइति अदुच्यते तत्किं सामाजिकप्रतीत्यन्विप्रत्येणोत नटाभिप्रत्येण
किं वा वस्तुवृत्तविवेचकव्याख्यातृबुद्धिसमवलम्बनेन यथा ह्युक्त्या तारास्वत्वेन
विवेचयन्तीति॥

अथ भरतमुनिवचनानुसारेण तत्राप्यपेक्षाः सङ्गतः।

किंचिदप्रमाणेनोपलब्धं तदनुकरणमिति अर्थं वक्तुं यथैवमसौ भुगो पिबती-
ति सुरापानानुकरणत्वेन पयःपानं प्रत्यक्षावलोकितं प्रतिभाति। इह च नटगतं
किन्नादुपलब्धं सदानुकरणतया भातीति चिन्त्यम्। तच्छरीरं तन्निष्ठं प्रति जीव-
कादिसामाजिकगद्गदिकादिभुजाङ्गे पवन्नप्रभृतिश्रुतेपकटाद्वादिकसु नरतः
चित्तवृत्तिरूपतया अनुकारत्वेन कस्यचित्प्रतिभाति। नटत्वेन भिन्नेन्द्रिय-
जाद्यन्तर्निष्ठाधिकरणत्वेन च ततोऽतिवैलक्षण्यात् मुख्यमुख्योक्तिकेन च
ननुकरणप्रतिभासो न च समगता रतिमुपलब्धपुर्विणः केचित्।

एतेन सामानुकारो नटइत्यपि निरस्तः॥

अथ नटगता चित्तवृत्तिरेव प्रतिपन्नः सतीत्यनुक्रमः शृङ्गार इत्युच्यते
तत्रापि किमात्मत्वेन सा प्रतिपद्यते इति चिन्त्यम्॥

ननु प्रसङ्गादिकारणैः कटादादिकारणैः

धृत्य भृत्यादिभिश्च सहचारिभिः निरुद्धैर्तेषां लौकिकी कार्यरूपा कारणरूपा सहचारि-
रूपा च चित्तवृत्तिः प्रतिपत्तिरुच्यते तदात्मकत्वेन सा नटचित्तवृत्तिः प्रतिभाति।
हन्तर्हि रत्याकारणैव सा प्रतिपन्तीति द्वे रत्यनुकारप्रतिभावाचो युक्तिः।

ननु तं विभावादयोऽनुकार्ये पारमार्थिका

इह तनुकर्तरि न तथेति विरोधः। अस्त्वेवं किन्तु तेहि विभावादयोऽतत्कारणा-
तत्कार्यसहचाररूपा अपि कार्यशिक्षादिवैलोक्यतापकल्पिताः कृत्रिमास्मृतः किन्तु कति-
भस्तेन सामाजिकैः गृह्यन्ते नवा यदि गृह्यन्ते तदा तैः कथं रतं रवर्गतिः।

नन्वत एव तत्प्रतीयमानं रत्यनुकरणवृत्तेः

कारणं कारणान्तरप्रभवेषु हिकार्येषु सिद्धितेन न तथा ज्ञाने वस्तुनिरस्यानुमानं ता-
वयुक्तम्। अस्तु सिद्धितेन तु तस्यैव प्रसिद्धस्य कारणस्य तथा वृद्धिस्त्वविशेषात्
जोमयस्यैवानुमानं वृद्धिस्त्वैव तत्परं मिथ्याज्ञानं यत्रापि निरुद्धज्ञानं मिथ्या तत्रा-
पि न तदभ्यासानुमानं युक्तम्। नहि बाष्पाद्दुग्धेन ज्ञानादनुकारप्रतिभासमानादपि
निरुद्धात्तदनुकारानुमानं युक्तम्। धूमवानुकारत्वेन हि ज्ञायमानाग्नीहारात् नाद्ये
अनुकारं न पापुष्यप्रतीतिः दृष्टा॥

नन्वक्रुद्धोऽपि नटः क्रुद्ध इव भाति सत्यम्

क्रुद्धेन सवृत्ताः सा वृत्त्यं च श्रुत्यादिभिर्गौणैव गवयेन युक्ता दिकिरिति नैतावता
अनुक्रुद्धाः किञ्चित् न चापि सामाजिकानां सा वृत्त्यमतिरस्ति सामाजिकानां च
नभावश्च न्या नतं के प्रतिपत्तिरित्युच्यते।

अथ च तदनुकारप्रतिभास इति रिक्ता

वाचो युक्तिः यद्येकम्। समेतमित्यस्ति प्रतिपत्तिस्तदपि यदि तदात्वेति निश्चितं

तदुत्तरकालाविवाधकवैद्युद्भावे कथं न तत्त्वज्ञानं स्यात् बाधकसद्भावे वा
कथं न मिथ्याज्ञानं वास्तवेन च वृत्ते बाधकानुद्वेयऽपि मिथ्याज्ञानमेव स्यात्तेन
विरुद्धबुद्धिसंशेदादित्यसत् नर्तकान्तरेऽपि च समोऽयमिति प्रतिपत्तिरस्ति
ततश्च रामते सामान्यरूपमित्यायातम्।

यद्येते विधावाः कार्यदनुसन्धीयन्ते काव्याद

तदपि न विद्वाः न हि ममेयं सीताकाचिदिति स्वात्मीयत्वेन प्रतिपत्तिरित्य
अर्थसामाजिकस्य तथा प्रतीतियोग्याः क्रियन्त इत्येतदेव अनुसन्धानमुच्यते
ते तर्हि स्थायिनि सुतरामनुसन्धानं स्यात् तस्यैव मुख्यत्वेन अस्मिन् न य
मिति सामाजिकानां प्रतिपत्तिः।

यन्तु वाञ्छाजिकमित्यादिना भेदादि
शान्त्यैरन्वयार्थमिहो वाञ्छाभिनय रूपताविवेका कृतः स उत्तरत्र स्वावसरे
चर्चाविष्यते तस्मात् सामाजिकप्रतीत्यनुसारेण स्थाय्यनुकरणं स इत्यस्य
न चापि नटस्येत्थं प्रतिपत्तिः रामं तच्चित्तवृत्तिं वाचुकरोमीति स दुष्कारणे हि
तावदनुकरणमनुपलब्धप्रकृतीनां न बाध्यमेतत्।

अथ पञ्चाकरणमनुकरणं तल्लोकेऽप्यनु-
करणात्मताति प्रसक्ता अथ न नियतस्व कस्यचित् अनुकारोऽपि ब्रह्मप्रकृतेः
ब्रौकमनुकरोति तर्हि तेनेति पिब्यम् न तावच्छोकेन तस्य तदभावात् न च
श्रुतादिना लोकास्य अनुकारित्वेन दृष्ट्यादित्युक्तं इयन्तु स्यात् उत्तमप्र-
कृत्यै लोकांनुभावाः ताननुकरोमीति तत्रापि कस्येत्तमप्रकृत्यैस्व कस्य
चिदिति चेत्तोऽपि विद्विष्टतां विना कथं बुद्धावारोपयितुं बाध्यः व एव

शेदितोति चेत् स्वात्मापि मध्ये नटस्यानुप्रविष्ट इति गन्तिताः अनुकार्यानुकर-
णेकः भावः

किंच नटश्चिदावदात् स्वाविभावस्मरणात् पितृ-
निसाधारणीभावेन हृदयसंवादात् केवलमनुभावात् न च काव्यमुचितकाक्-
रुष्ट्युपस्कारेण पण्डितेष्ट इत्येतावन्मात्रस्य प्रतीतिं न तदनुकारं वेदयेत्कान्त-
वेषानुकारं बध्ति तस्मात्तदनुकारः एतच्च प्राथमाद्योऽपि दर्शितमस्मात्
नापि वस्तुतानुसारेण तदनुकारतममनुसरेद्यमानस्य वस्तुवृत्तानुपपत्तेः
वच वस्तुवृत्तं दवायिष्यामः न च मुनिवचनमेवंविधमस्ति कचित् स्थाय्यनुक-
रणं स्या इति नापि निद्रुमात्रार्थं मुनेः उपलभ्यते प्रत्युत ध्रुवागन्तान्ते-
निसात्तास्याङ्गेन पजीवनं निरूपणादि विपर्ययं निद्रुममिति सन्त्यङ्गाद्यावन्ते
वितनिष्यामः सप्तद्वीपानुकरणमित्यादि अन्यथापि बाध्यगमनिकमिति
तदनुकारे विपचक्रनामान्तरं कान्तवेषगत्यनुकवणादौ।

यद्येते वर्णकैर्हरितस्तादिभिरसंयुज्यमा-
न एव गौरित्यादि तत्र यद्यपि व्यक्त्यमान इत्यर्थोऽस्ति प्रेतस्तदसत् न हि सिद्ध-
रादिभिः पारमार्थिको गौरः सिध्यते प्रतीतिविभिरिव किन्तु तत्सद्वत्तासमूह-
विशेषो निर्वर्त्येति त एव हि सिद्धरादयो गवायवसन्निवृत्तिरादुज्ञानसन्निवृ-
त्तिविशेषेण निश्चिता गौसद्वत्ता इति प्रतिभासस्य विषये जैवं विधातादिसमूहो रति-
सद्वत्ता प्रतिपत्तिरग्राह्याः तस्मात् भावानुकरणे रसा इत्यस्य येन तत्रावधि-
मुसदुरस्वननगहकियुक्ता विषयसामग्री बाह्यैव सौख्यदृष्टा मुसदुरस्वभावो-
रसाः तस्यैव सामग्र्यां दन्तस्थानीया विधावाः संस्कारकाः अनुभावव्यञ्जितारिणा

स्थायिनस्तु तत्सामग्री] तत्सामग्रीज्याः आन्तराः सुख दुःख स्वभावादि तिते न
 स्थायिभावानुसरत्वे गित्यादावुपचारमूर्ति कृतिगः अन्य विरोधं सत्यमेत बुध्यमानेन
 दुष्णाविष्करणमौख्यात् प्राणिनो जन्मपरिवर्त इति किं स्यान्नयेत।
 यत्त्वत्यन्तेनः प्रतीतिवैषम्यं प्रसङ्गादितत् किमुपदेशोऽन्यतां/ अदुनायकस्त्वाह
 रसो न प्रतीयते नोत्पद्येत नाब्जिव्यज्येत स्वगतत्वेन हि प्रतीतौ करुणे दुःखित्वं
 स्यात् न च सा प्रतीतिरुक्ता सोतादेरपि आरत्वात् स्वकान्तास्मृत्यसंबेदनात्
 देवतादेरसाधुलोकरणायोग्यत्वात् समुद्रलंघनादेरसाधारणत्वात् न च तद्वतो
 रामस्य स्मृतिकपलत्वं तात् न च बाब्दानुमानादिव्यः तत्प्रतीतौ लोकस्वभारस-
 ताप्रयुक्ता प्रत्यक्षादिव नायकयुगलकावभासे हि प्रत्युत तत्तज्जगुप्सास्पृहादि-
 स्मोचितचित्तवृत्त्यन्तरोदवमयग्रतया काबादस त्वमथापि स्यात्तन्न प्रतीतिरनुभ-
 वस्मृत्यादिरूप रसस्य युक्तात् उत्पत्तावपि तुल्यमेतद्वृषणम् इतिरूपत्वेन
 पूर्वं स्थितस्य पञ्चादौ भव्यस्यै विषयार्जनतारतम्यापत्तिः स्वगतपरगतत्वादि
 च पूर्ववद्विकल्प्यम् तस्मात् कवे दोषाभावगुणान्तराद्वारमयत्वलक्षणेन नात्ये-
 चतुर्विधाभिन्नयरूपेण निबिडनिजमोहसङ्कुटकारिण विभावदिसाधारणीक-
 णात्मना निधातो द्वितीये गौडोना भावकत्वव्यापारेण आन्यगानो रसोऽनुभव-
 स्मृत्यादिविस्तृष्टेन रजस्तमोऽनुवेधवैचित्र्यबलाद्रतिविस्तारविकासलक्षणेन
 सत्त्वोद्रेकप्रकाशाम्बुमयनिजसंविद्विश्रान्तिलक्षणेन परब्रह्मस्वादसंविद्येन
 भोगेन परं श्रुज्यत इति तत्र पूर्वपक्षेऽयं भद्रेल्लक्षटपक्षानभ्युपगमादेव नाभ्यु-
 पगत इति तद्वृषणं अनुत्थो नोपहतमेव प्रतीत्यादिव्यतिरिक्तस्य संसारेको
 भोग इति न विद्वग् रसेनेति चेत् सापि प्रतिपत्तिरवकेवलमुपायवैलक्षण्यात्

नामान्तरं प्रतिपद्यतां दर्शनाभ्युपगमिप्रतिज्ञानादिनामान्तरवत्
 निष्पादनाभिव्यक्तिद्वयानभ्युपगमे च नित्योवासद्वारसदिति न तृतीयादिगति
 मस्यां नचाप्रतीतं वस्त्वस्ति गवहारे योग्यम्।

अथान्यते प्रतीतिरिति रस्यभोगीकरणं

तच्च श्रुत्यादिस्वरूपम् तदस्तु तथापि न तत्त्वमात्रं यावन्तो हि रसास्तावन्त एव
 रसनात्मनः प्रतीतयो भोगीकरणस्वभावाः गुणानां चाङ्गादिवैचित्र्यमङ्गलं क-
 ल्पमिति कारित्रित्वेन यत्तु भावनाभाव एषोऽपि शृङ्गारादिगणैर्भवंति वत्
 काव्येन आन्यते रसाः इत्युच्यन्ते तत्र विभावदिजगित् च वर्णात्मकास्वादरूपप्रत्य-
 यगोचरतापादगमेव यदि भावनं तदभ्युपगम्यत एव।

यत्तु संवेदनात्मन्यन्यपरसंविदिने

चर आसादनात्मानुभवा रसः काव्यार्थ उच्यत इति तत्र व्यज्यमानं तवाव्येयो
 लभ्यते अनुभवेन च तद्विषय इति मनन्यम्।

नन्वेवं कथं सप्ततत्त्वमास्तां किं कुर्मः आ

नायसिद्धे किमप्रतिमेतत् संविद्विकासोद्योगतागमितं इत्येवमस्मद्विद्वद्
 हेतुवन्नेन किंदुष्प्रसिद्धं जलकः

इत्थं स्वयं ग्राह्यमहाहहेतु

द्वन्द्वेन किन्नुपयिताग लोकः।

ऊर्ध्वोर्ध्वमाकृत्य यदर्थतत्त्वं

धीः पश्यति श्रान्तिम्वेदयन्ति

फ अलं तदाद्यैः परिकल्पितानां

विवेकसोपानपरम्पराणां

चित्रं गिरान्त्वन्मनसैव मन्ये

प्रमेयसिद्धौ प्रथमावतारम्

तस्मात्प्रतिष्ठापयति सेतुबन्ध-

पुरप्रतिष्ठापि न विस्मयाय

तस्मात्प्रतिष्ठापयति न दुषितानि

मत्तानि तान्येव तु डोषितानि

पूर्वप्रतिष्ठापितयोजनासु

मुक्तप्रतिष्ठाफलमामर्शजि

तर्ह्युच्यतां परितः सुदृढतत्वं उक्तमेव मुनिना न तत्पूर्वं किंचित् तथा ह्यहः कव्य-
शान्तिं आवयन्तीति तत्काव्यार्थो रसैः यथा हि रात्रिरासते ताम्रज्यो प्रावदित्ययौ
उपार्थतादिलङ्घितस्याधिकारिणः प्रतिपत्तिमात्रादितोत्रपरोचितान् प्रथमप्रवृ-
त्तादनन्तरं अधिकैवोपात्तकालं तिरस्कारेणैवासेत् प्रददन्ति त्यादिरूपा संक्रम-
णादिस्वभावा यथा दर्शनं प्रतिभाक्तादिविद्युसोपादिप्राप्त्याभिव्यक्तता प्रति-
पत्तिस्तथैव काव्यात्मकादधुःशब्दात् अधिकारिणोऽधिकारिणः प्रतिपत्तिः अधि-
कारी चात्र विगलनप्रतिभाङ्गान्तिहृदयः तस्य च जीवाभङ्गाभिराममिति
उमापि नीलानकेति हरस्तु किंचिदित्यादिवाच्येभ्यो वाक्यार्थप्रतिपत्तेरन-
न्तरं गान्गी साक्षात्कारात्मिका अपहस्ति तत्तद्वाक्योपात्तकालादिविभाङ्ग-
तावत्प्रतीतिरूपजायते तस्यैव यो मृगपेतकदिर्भाति तस्य विदोषरूप-
त्वाभावात् शीत इति आह कस्यापारमार्थिकत्वात् अयमेव परं देवकालावना-

लिङ्गितं ततएव भीतोऽहं भीतोऽयं लाघवयस्यो मध्यस्थेवेति त्वदि प्रत्येयभ्यो
दुःखसुखादिकृतहानादिवृद्धान्तरोदयविघ्नवन्तया नियमवन्तया विघ्नबहुल-
भ्यो विलक्षणं निर्विघ्नप्रतीतिग्राह्यं साक्षादिव हृदये निधीयमानं च हृदये वि-
विपरिवर्तमानं भयानकोरसु तथा विद्ये हि भये नात्यन्ततिरस्कृतो न वि-
शेषत उल्लिखितः एवं परो वितत एव नपरिमितमेव साधारण्यमपि तु विततं
व्याप्तिग्राह इव धुमान्योः अयकम्पयोरेव वा तदत्र साक्षात्कारायमाणत्वे परि-
पोषिकानटादि सामग्री स्यस्योक्तस्तु सतो कव्यार्पितानां च देवकालप्रमात्रा-
दीनां नियमहेतुत्वात् न्योन्यप्रतिबन्धबलादत्यन्तमपस्मरणे स एव साधारण्य-
भावः सुतारां पुष्पेभ्यो अत एव सर्वसामाजिकानामेकधर्मेति प्रतिपत्तेः सुतारां
रसपरितोषाय सर्वेषामनादिवारानां चित्रीकृतचैतसां वासनासंवादात् स-
विघ्नसंविघ्नमत्कारः तज्ज्ञैरपि कम्पपुलकेन सनादिकारिणोऽपि मत्कारः
गथा अङ्गविहरी चर्मकद्वकहविणमन्दरेण दक्षिण आर्कं च दक्षिण दक्षसंविघ्न-
इक इं विदुः अंजाइ तथा हि सचातृपिन्यतिरेकेणाच्छिन्नो भोगववा इत्युच्यते
शुज्जानस्यादुतभोगस्पन्दविष्टस्य च मनःकरणं च मत्कार इति स च साक्षात्कार-
स्वभावो मानसो च अयं सायोवा सङ्कल्पोवा स्मृतिर्वा तथात्वेनास्फुरत्यस्तु
यदाह-

रम्याणि बोद्ध मधुरांशुच निबाम्य इह दान

पर्युत्सुको भवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः

तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं

भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि

इत्यादि सर्वध्यातावदेवास्तिप्रतितिरस्वादात्मा यस्यां रतिरेव भगिततएव
विदोषान्तरानुपहितत्वात् सा रसनोयासती न नौलौकिकीति गिथ्यानां निष्ठा-
रस्यां न लौकिकं तुल्या नतदोरोपादिरूपा यथैव गोपययावस्थासु दशायनि-
मन्तणात् अनुकारोऽप्यभावांनुगमितयाकरणात् विषयसामग्र्यामपि भवतु
विज्ञानवादावलम्बनात् सर्वथा रसनान्त्मकतीतविह्वप्रतितिग्राह्यो भावएव स-
स्तेऽत्र विध्यापसारका विभावप्रभृतयः।

तथा हि लोके सकलविघ्नविनिर्मुक्त संवित्तिः पाव

विनिवे
[खं] चमत्कारगिर्विदारसनास्वादनभोगसमापत्तिनयविश्रान्त्यादिशब्दैरभि-
नोच्य
धीयते विघ्नानुचास्यां प्रतिपत्तावयोर्यतासंभावनाविरहो नामस्वगतत्त्वपर-
गतत्त्वनियमेन देवाकालविशेषावबोधे निजसुखादिविवेकीभावः प्राप्तिर्युपायैव
कन्त्ये स्फुटताभावोऽप्रधानता संशययोगश्च ।

तथाहि संवेद्यमसंज्ञावयमानः संवेद्ये सं-

विदं निवेदयितुमेवं न शक्नोति। कात्र विश्रान्तिरिति प्रथमो बिजः तदप-
सारणे हृदयसंवादो लोकसामान्यवस्तुविषयः आलोकसामान्येषु चेष्टितेषु
अखण्डितप्रसिद्धिजनितगोळाकृष्टप्रत्ययप्रसारकारो प्रख्यातरामादिनामधेय-
परिग्रहः अतएव निरुक्तसामान्योपदेशोक्तकर्षकर्मोपदेशाव्युत्पत्तिप्रयोजने ननु
कादौ प्रख्यातवस्तुविषयत्वादियोगेन निरूपयिष्यते। ननु प्रहसनोद-
तञ्च स्वावसर एव वक्ष्याम इत्यास्तौ तावत् स्वैकगतानां च सुखदुःखसंविदाया-
स्वादि यथासंभवं तदपगमशीलतया वा तत्परिरक्षायाग्रतया वा तत्सदुद्धारि-
जोषया वा तल्लिहासया वा तत्प्रचिरुपापयिषया वा तदुपेनेच्छया वा

प्रकारान्तरेण वा संवेदनान्तरसमुद्भूत एव परमा विघ्नपरगतत्वं नियमभा
जामपि सुखदुःखानां संवेदने नियमेन स्वान्मनि सुखदुःखमोहमाद्यस्थया
दिसंविदन्तरोद्भूतमसंभावनादवश्यंभावी विघ्नः तदोपकर्मण्यकार्यो नानिप्रस
ङ्गेनऽत्रेत्यादिना पूज्यरङ्गनिष्कृतेन प्रस्तावभावन्नोक्तेन च तौ नटरूपतारा
गमः तत्पुरस्कारः प्रतिशीर्षकादिना तत्प्रस्तावनप्रकाशोऽभ्युपायः अनौ किकभा
षादिभेदनास्याङ्गरङ्गपीठमण्डपगतकह्यादिपरिग्रहनाद्यधर्मिसहितः तस्मि
हितस्यैव अत्रैव एतस्यैव च सुखदुःखं चेति न भवति प्रतीतिस्वरूपस्य निह्वा
द्वूपान्तरस्य चातोपितस्य प्रतिभासनिर्गविभ्रान्तिवैकल्येन स्वरूपे विभ्रान्त्यभा
वात् सत्यमः तदीयरूपनिर्भुवमात्र एव पर्यवसानात्"

तथाहि। आसीनपाठ्यापुष्पगन्धिकादि

लोके न दुष्टम् न संवत्सरे च न किंचित् कथं चित् न ज्ञान्यत्वादिति स एष सर्वो मुनिना
साधारणभावस्थित्या रसचर्वणेन योगित्वेन पवित्रस्वच्छं समाश्रित इति तत्रैव
स्फुटीभविष्यतीति तदिह तावन्मोक्षमनीयम् ततः स एष स्वपरिणयतया
विज्ञापसारणप्रकारो व्याख्यातः निजसुखादिविबलीभूतजनकथं वस्तुमे
संविदं श्रित्तिश्रमयेदिति तत्प्रत्युहव्यपोहनाय प्रतिपदार्थनिष्ठैः साधारण्यम
हिम्ना सकलभोग्यत्वसहिष्णुभिः शब्दादिविषयमयीभिः आताद्यज्ञानविचित्रा
मण्डपयदविमण्डगणिकादिभिः उपरज्जलनं समाश्रितम् केनाहदयोऽपि हृदय
वैमल्यप्राप्त्या सहृदयी क्रियते उक्तं हि दुःखं प्राप्यं चेति ।

किं च प्रतीत्युपायानामभावे कथं प्रतीतिं स्फुट-
यन्ति कश्चिदब्दलिङ्गसंभवेऽपि न प्रतीतिर्विभ्रास्यति स्फुटप्रतीतिरूप-

प्रत्यक्षचित्ताप्रत्ययसाक्षाद्वत्वात्

यथाहः सर्वचैयं प्रमितिः प्रत्यक्षमेति

स्वसाक्षात्कृतआगमानुमानादौ तैरपि अनन्यथाभावस्य स्वसंवेदनात् अज्ञात
यत्रादौ सहात्ताशान्तेरणैव तत्त्वता तदवधारणादिति लौकिकस्तावदयं
क्रमः तस्मात्तदुभयविधविधातेऽभिनयबोधकधर्मवृत्तिप्रवृत्त्युपस्कृताः सम-
भिषिक्त्यन्तः अभिनयनं हि सङ्ख्यनिर्दिष्टापावविषयसद्वामेव प्रत्यक्षव्याप-
कत्वमिति निश्चय्यामः/अप्रधानं च वस्तुनिकस्य संविद्विश्रायति तस्यैव
प्रत्ययस्य प्रधानान्तरं प्रत्यक्षव्यवहारः स्वानुनिर्विश्रान्तत्वात् अतोऽप्रधानत्वं
जडे विभावानुभाववर्गे व्याभिचारिणि चैव संविदात्मकं अपि नियमेनात्युक्त-
प्रतिष्ठां संभवतीति तदतिरिक्तं स्थाय्येव तथा चर्वणपात्रं तत्र पुरुषार्थनिष्ठाः
काश्चित्संविद इति प्रधानं तद्यथा रतिः कामहेतुदनुषङ्गि धर्मार्थनिष्ठाक्रोधः
तत्प्रधानं चर्वणपात्रं कामधर्मपर्यवसितोऽपि उत्साहः समस्तधर्मादिपर्यवसितः
तत्त्वज्ञानजनितनिर्वेदप्रायो विभावो मोक्षोपाय इति तावेव प्राधान्यम् यद्यपि
चैवमपि अन्योन्यं गुणभावोऽस्ति तथापि तत्प्रधाने रूपके तत्तत्प्रधानं भव-
तीति रूपकभेदतयायेन सर्वेषां प्राधान्यमेषां लक्ष्यते अद्वैतभागादिनिविष्ट-
दृष्टान्तेनैव तस्मिन्पिरूपके पृथक्प्राधान्यम् तत्र सर्वेऽमी सुखप्रधानाः स्वसंवि-
चर्वणरूपस्य एकधनस्य प्रकाशस्यागन्धसारत्वात्

तथाहि एकधनश्लोकसंविच्चर्वणोऽपि लोकेऽस्ति

लोकस्य हृदयविश्रान्तिरन्तरायद्वयविश्रान्तिश्चरीरत्वात् अविश्रान्तिरूपेणैव
दुःखं तत एव काविलेखस्वस्य चाञ्चल्यमेव प्राणत्वेनोक्तं तावृत्तितावद्विरत्या-

नन्वरूपता सर्वरसानाम् किन्तु उपरञ्जकविषयवत्वात् तेषामपि कटु किं-
न्तिः स्पष्टो वीरस्य सहिष्णुतादिप्राण एव

एवं रत्यादीनां प्राधान्यं हासादीनानु साति-
यं सकललोकस्मृतभविष्यतयोपरञ्जकत्वमिति प्राधान्यम् अतएवानुत्तम-

प्रकृतिषु बाहुल्येन हासादयो भवन्ति पामरप्रायः सर्वोऽपि हसन्निश्चोचति परं
निन्दात्मास्त्रियते अन्तःसुश्रावितत्वेन च सर्वत्र विस्मयते रत्याद्युत्तया तु
पुमर्थोपयोगित्वमपि स्यादेवम् एतदुणप्रधानभावकृत एव च दशरूपकादि-
भेद इति वक्ष्यामः स्थायित्वं चैतावतामेव जात एव हि जन्तुरियतीति संवि-
द्विः परितो भवति

तथाहि दुःखसंज्ञेषु विद्वेषी सुखास्वादनसाक्षः

इति न्यायेन सर्वे विद्वेषाव्याप्तः स्वात्मन्युत्कर्षमनितया परमुपहरन्नभीष्ट-
वियोगसन्तप्तः तद्धेतुषु कोपपरवबोधाकाच ततो भीरुः किञ्चिदल्लिख्य-
पुरपचितवस्तुविषयवैमुख्यात्तत्वाक्रान्तः किञ्चिद्वनभीष्टतया अभिमन्यमानः
तत्तात्त्विकतद्विनिर्मुक्तिविस्मयः किञ्चिच्च जिहासुरेव जायते न ह्येतच्चि-
तवृत्तिवासनादभ्युपगम्य प्राणी भवन्ति केवलं कस्यचित्कापि दधिकापितवृत्तिः
कापिदूनाकस्यचिदुदितविषयनियन्त्रिता कस्यचिदन्यथा तत्कापिदेव पुमर्थो-
पयोगिनीत्युपदेव्या तदिभावकृतस्त्वेतन्मप्रकृत्याविव्यवहारः

ये पुनरमी गन्तानि शङ्का प्रभृतयस्तिष्ठन्ति वि-
षाते समुचितविभावाभावात् जगन्मह्येऽपि न भवन्त्येव तथाहि रसायन-

मुपयुक्तवतो मुनेः गन्तान्यान्तस्य प्रमप्रभृतयः नोतिष्ठन्ति यस्मात्तिष्ठन्ति

यस्यापि भवन्ति विभावन्तात् कस्यापि हेतुप्रत्यये क्षीयमाणः संस्कारदोषः
 किन्तान्ते^प ज्ञावद्यगनुबध्नन्ति उत्साहादयस्तु संपावि तदस्ववृत्तं कर्तव्यतया प्र-
 लीनकल्पा अपि संस्कारदोषतां नातिवर्तन्ते कर्तव्यान्तरं विषयस्थोत्साहादेः अ-
 स्वष्टनात् यथा^ह पातज्जलिः नहि चैत्र एकस्यां स्त्रियां रक्त इत्यन्यासु विरक्त
 इत्यादि तस्मात् स्थायिरूपमिच्छन्तिरेत^स स्थायि एवामिच्छन्ति चारिणः स्वा-
 त्मानमुदयास्तमयवैचित्र्यात् स ह स्रग्धर्मिणः^प प्रतिलभमाना रक्तनीलादिसूत्र-
 स्यूतविरलभावाः . भावनसंभावितभ्रूरीसहस्रगर्भस्फटिककाचभ्रूरीकप-
 रागमस्कतमहानीलादिमयगोलकवत्तस्मिन् सुते स्वसंस्कारवैचित्र्यमनि-
 वायन्तोऽपि तत्सूत्रकृतमुपकारसम्बन्धं विष्णुतमः स्वयंच विचित्रार्थस्थायि-
 यज्ञं च विचित्रयन्तोऽन्तर्वान्तरा बहुधर्मपि स्थाविरसूत्रं प्रतिभासावकाशमुप-
 हयन्तोऽपि पूर्वपदव्यभिचारिरलच्छायाशब्दलिमानमववयमानयन्तः प्रति-
 भासन्त इति व्याभिचारिण उच्यन्ते.

तथा हि ज्ञानोऽयमिच्छते कुत इति हेतु-
 प्रबन्धेन स्थायी तस्य स्रष्टव्यं ननु राम उत्साहवत्किमानित्यत्र हेतुप्रबन्धमाहुः
 अतएव विभावास्तत्रोद्बोधकाः सन्तः स्वरूपोपरुक्तत्वं विदधाना रत्युत्साहादेः
 उचितानुचितत्वमात्रमावहन्ति ननु तदभावे सर्वथैव ते निरुपाख्याः वासना-
 मना सर्वजनानां तन्मयत्वेनोक्तत्वात्

व्यभिचारिणान्तु स्वविभावाभावेनामापि
 नास्तीति वितनिष्यते चैतद्यथायोगं व्याख्यावसरेः एवमप्रधानं च निरासः
 स्थायिनि रूपणाया स्थायिभावात् सत्त्वमित्यनया सामान्यतद्गुणदोषभूतया

विशेषलक्षणनिष्ठया च कृतः.

तत्रानुभावानां विभावानां व्यभिचारिणां च-
 यत् स्थायिनि नियमो नास्ति बाष्पादेः आनन्दाद्विरोगादिवत्तद्विनातव्या-
 प्रादेवचक्रोद्यमयादिहेतुत्वात् भ्रमचिन्तादेरुत्साहभयाद्यनेकसहचरत्व-
 लोकनः . . . व्यभिचारिणः

तथा हि "बन्धुविनाशो यत्र विभावः परि-
 देविताश्रुपातादिस्त्वनुभावः चिन्तादेन्यादिव्यभिचारिणः सोऽवश्यं शोकपे-
 र्देवं संशयोदयेऽङ्गुलमकविद्धमनाय संयोग उपपत्तः तत्र लोकव्यहारे
 कार्यकारणसहचारात्मकतिष्ठद्वर्तने स्थाय्यात्मपरिचितवृत्त्यनुमानाभ्यासपाट-
 वादधुनातैः अपाद्यानकटावृत्त्यादिभिः लौकिकीं कारणत्वादिवृत्तमतिक्रान्तेः
 विभावानुभावसमुपपन्नकतमात्रप्राणैः अतएवलौकिकविभावादिव्य-
 पदेशाभाजिः प्राच्यकारणादिरूपसंस्कारोपजीविनः स्थापनायविभावाद्विना-
 मधेयव्यपदेशैः भावाध्यायैःपि वद्वयमाणस्वरूपभेदैः गुणप्रधानतापर्याये-
 ण सामानिकधिर्धिः सम्यग्योगं संबन्धमैकाग्र्यं वासादितवत्तद्विरलौकिक-
 निर्विघ्नसंवेदनात्मकचर्वणाजोऽमतां नीतोऽर्थः चर्यमाणतैकसांशो ननु सिद्धस-
 भावः तात्कालिक एव ननु चर्वणातिरिक्तकालावलम्बी स्थयिविबलद्वय एव रसः

ननु यथा लाङ्कादिभिरभ्यधीयत स्थायिव-
 विभावादिप्रायःस्थायमाणत्वात् रस उच्यत इति एवं हि लौकिकेऽपि किञ्चरसः
 असतोऽपि हि यत्र रसनीयता स्यात्तत्र वस्तुसतः कथं न भविष्यति तेन स्थायि-
 प्रतीतिरनुमिति रूपा प्राप्या न रसः अतएव सूत्रस्थायिग्रहणं ननु तत्तत्प्रत्युत

ज्ञान्यभूतं स्यात् केवलमौचित्यवद्भूतं स्यात् स्थायी रसी भूत इति अपि तु
तत्स्थायिगतत्वेन कारणादितया प्रमिष्टानामधुना चर्चणोपयोगितया विभावा-
दित्वावत्त्वत्वात् तद्विहितं लौकिकचित्तवृत्त्यनुमानेन रसता तेन लौकिकचम-
कारात्मा रसास्वादः स्मृत्यनुमानलौकिकरसवेदनविलक्षण एव तथा हि
लौकिकेनानुमानेन प्रमदादिनाटस्थेन प्रतिपद्यते अपि तु हृदयसंवा-
दात्मकसहृदयत्वत्वात् पूर्णो भविष्यद्रसास्वादो दुरीभावेनानुमानमृत्यादि-
सोपानमारुह्यैव तन्मयोभावोचितचर्चणा प्राणतयानञ्च सार्चणा प्राप्तिमा-
नान्तराद्येनाधुना स्मृतिः स्यात् नचात्र लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणन्यापारः
किं तु लौकिकविभावादि संयोगेन बलौपनते वैयं चर्चणा सा च प्रत्यक्षानुमाना-
गमोपमानादिलौकिकप्रमाणजनितरत्यायवबोधतस्तथा योगिप्रत्यक्षजनित-
परसंविन्तिज्ञानात् सकलवैषयिकोपरागबन्धन्युद्धृत्तुर्योगिगतस्वात्म्य-
कसनानुभवाच्च विहाय्यते एतासां यथायोगमार्जनादिविज्ञान्तोदयात् ताट-
स्थैस्फुटत्वं विषयोवेदमिव पञ्चकृतसौन्दर्यविरहात्

अत्र तु स्वात्मैकगतत्वनियमासंभवात्

स्वानुप्रवेष्टात् परगतत्वनियमाभावात् तद्विभावादि साधारण्यवशात् प्रबुद्धो-
चितनिजरत्यादिवारानावेकावकाश न विज्ञान्तोदीनां संभवः इत्येवंचाम-
बुद्धाः अतएव विभावादयो न निष्पत्तिहेतवो रसस्य तद्वेधावृणोमपि
रससंभावप्रसङ्गात् नापि ह्यपि हेतवो येन प्रमाणमध्ये पतेयुः सिद्धस्य
कस्य चित्रमेयश्च तस्य रसस्याभावात् किन्तु हेतुविधि विभावादय इत्यलौ-
किक एवायं चर्चणोपयोगी विभावादिस्वहारः तज्ज्यत्रेयदृष्टमिति चेदुप-
पन्नः

मेतत् अस्माकमलौकिकत्वसिद्धेः पानकरसास्वादेऽपि किं गुडमरिचादिषु
दृष्ट इति समानमेतत्

सोप

नन्वेवं रसेः प्रमेयस्यादेवं युक्तं भविष्यमहीति

रस्यैकप्राणेष्वसौ न प्रमेयादिस्वभावः तर्हि संज्ञनिष्पत्तिरिति कथन्नेयं
रसस्यापि तु तद्विषय रसनायासा निष्पत्त्या तु यदि तदेकायतनोचितस्य
रसस्य निष्पत्तिरुच्यते न कश्चिदत्र दोषः सा च सेना न प्रमाणं नाव्यापारे-
न्कारकव्यापारः स्वयन्तु माप्रामाणिकाः स्वसंवेदनसिद्धत्वात् रचनाचर्च-
नैव किन्तु बोधान्तरेभ्यो विलक्षणैवोपायानां विश्वावादीनां लौकिकैव न दृ-
ष्ट्यात् तेन विश्वावादिसंयोगात् रसना यतो निष्पद्यते तस्तथाविधिरसना-
जोचरो लोकोत्तरेऽर्थो रस इति तात्पर्यम् सूत्रस्य ।

देना

अयमत्र संक्षेपः मुकुटप्रतिबिम्बिकादीनां

तावत् नटबुद्धिराद्याद्ये गाढप्राक्तनसंविन्तस्काराच्च काव्यवत्तनियमाना-
पि नतत्र रामधीर्विभ्राम्यति अतएवोभयदेवाकालत्यागः रोमाञ्चादयश्च
वसा रतिप्रतीतिकारितया दृष्टास्तत्रापि लौकिकित्वादेवाकालानियमेन रतिं
गमयन्ति यस्यां स्वात्मापि तद्वासनोत्पादनुप्रविष्टोऽतएव तदस्थितयारस्य
गमः न च नियतकारणतया येन विज्ञानादिमुद्राविसंभावना न च नियतपरा-
कगत्या येन दुःखदेवावुदयः तेन साधारणीभूता सन्तानवृत्तेरेकस्या एतवा
संविदो जोचरीभूता रसमृद्धानः साधारणीभावादि निरिति तत्र विभावप्राधान्य-
स्वधामणिमया किं लोकन्दनितस्य विभ्रममथोद्दुर्गवपुस्ते दुर्बलाः भ्रष्टाः
दुरकामकार्मुकमिदं भ्रुमर्मकर्मक्रमः आपातेऽपि विचारकारणमहो वल्लभज-

आसवः सत्यं सुन्दरं बोधदास्त्रजगत्सारतमेकाकृतिः। अत्र च विभावकं
तस्मैन्दर्यं प्राधान्येन भाति ॥ तदनुगतत्वेन केलीविभ्रमकपूरनर्मवजोमहिमा
गद्यभाववर्गो भङ्गनेक्रमविकाराविशब्दः बलाच्च व्यञ्जितविर्गः प्रतिभातित्यत
एव नास्फुटत्वाद्भाङ्गनात्र रत्यास्वावमये घृष्टोरे विद्यया अनुभावप्राधान्यं यथा
रूपसारस्वतप्रवाहपवित्रसुकन्तवाङ्मयमहार्णवपूर्णभावसंपादनद्विजराज-
स्य इन्दुराजस्य यद्विष्णुना किं केषु बहुविधैर्गुणैः स्थेमुनी लोचने यद्वात्रर-
निदिरक्षतिप्रतिदिनं लुनाञ्जिनोनाम्नवत्। कुवाण्डविडुर्बुध निबिडो यस्यापि उमा
गण्डयोः कृष्णो यमि सयौवनासु वनितास्वैषैव वेषा स्थितिः। अत्र विभ्राम्येति
बहुधा इति प्रतिदिनमिति पदसमर्पितौ व्यञ्जितारिशाः कृष्णइत्यादिपदायितइज
विभावो गुणत्वेन प्रतिभासते। विभ्रान्तिनक्षत्रसम्बलितो कनैचिजगात्रा-
न्वत्। रतम्यपुनर्कैवर्ण्यप्रभृतिस्वनुभावसञ्चयः। प्रधानतया व्यञ्जितारिणाम्नु
प्राधान्यं यद्विभावानुभावप्राधान्यं कृतं तत्रायं यथा ब्रह्मकेवः कलशकस्व-

आत्तमात्तमधिकान्तमोक्षितं

कातरा लाफरबाङ्गिनी जहो ॥

अन्तलो जन्तमधीरन्तेचन

लोचनप्रतिदरीरलाहितम् ॥

इत्यत्र सुकुमारप्रमदाजनबुषणभूतस्वव्यञ्जितारिर्गस्य वितर्कग्रासबाङ्गुदेः
प्राधान्यं तद्विभावानां प्राधान्यादिसौन्दर्यातिदा यकृतादौ तमिन्याद्यर्पितानुभव-
वर्गस्तु तदनुयौयो।

एवं द्वयप्राधान्ये जोदाहार्यम् किं तु संप्राधान्य एव रसा-

सादस्योत्कर्षः तत्र प्रबन्ध एव भाति ॥

वस्तुतस्तु दशरूपक एव यथा हवामगः सन्दर्भेषु
दशरूपकं श्रेयः तद्विचित्रं चित्रपटवत् विदोषसाकल्यदिति तद्वत्समर्पणवात्
प्रबन्धे आणवेषप्रवृत्तौ पित्यादिकल्मनात् तदुपजीवनेन मुक्तं तथा च तत्र
सदृशः पूर्वापरमुचितं परिकल्प्य इदुगत्रवर्तमानं नवसर इत्यादि बहुतरं
पीठकथारूपं विदधते तेन ये काव्याभ्यासप्राक्कन पुनरेदि हेतुबलादित्यह-
दयः तेषां परिमितविभावाद्युन्मीलनेऽपि परिसफुट एव साक्षात्कासकल्मजो काव्यार्थः
स्फुरत्यत एव तेषां कार्यमिव प्रतिव्युत्पत्तिकृदनेपेक्षितनाथमपि तेषामपि तु नाथ-
निपतिताः स्फुरिताः इति शिरश्चमवदति न्यायेन सुतरां निर्मलिकरणं अदृश्या-
नां च तदेव नैर्मन्याधार्यं यत्र पतिताज्ञितवाद्यगणिकदयः नन्यसनितायेपर्य-
वस्थन्ति नाट्योपलब्ध्यात् तत्र च नाट्योपलब्ध्यामिदं ध्यानपदो नहि तत्राय-
मेव सिद्धिरादिमयो वासुदेवस्मरणोऽपि प्रतिपत्तिरपि तु तदुपायद्वारेणातिस्फुटि-
तसङ्कल्मणोचरो देवताविशेषो ध्यायिनां फलकृतः तदुक्तं प्रक्रियादुक्तेवि-
तानिस्फुटाध्यवसायविषयितो नियतदेवाकालाद्यस्मृष्टुतद्वैफल्यमिति वि-
धिस्थानीयोऽर्थः व्युत्पत्तिं किमुत्तरनियुते वृक्षमन्यनियमादौ चित्तवृत्त्यादौ बान-
बोधकोदयः। सम्यक्ज्ञानभूतं होवेदे पूर्णस्तेन राम इत्येव प्रतिगतिर्न त्वये रमा इत्य-
मिति स्फुटिक्स्थिते चैतदुगतं तत्रानैकिकेऽयमर्थो नुदृष्टान्तमन्तरेण हृद-
यं गमिष्येदित्याद्येनाह इष्टान्ता बहूनां संयोगात् अर्चुर्वारसउत्पद्यमानः
कटुष्ट इत्यर्था।

अत्र प्रबन्धे आणवेष प्रतिवचनमाह यथेत्यादिना ॥

क्रा

आप्तवन्तीत्यन्तेन " व्यञ्जनमुपसेचनद्रव्यं तच्च नानान्तप्रमथुरचुक्रादिषेदादीनां
काष्ठिकादिओषधया चिन्तागोधुमदलहरिद्रादयः द्रव्यं पुहादि एतेषां पाकक्रमेण
सम्यग्योजनारूपात् कुशलसंपादात्मयोगात् पाडवादय इति लोकप्रसिद्धेभ्यः
परस्परविक्रियेभ्यः मधुरनिहात्मन्यलवणकटुकषायेभ्यो मिश्रव्यञ्जनविलक्षणः
षोडशब्दवाच्यः तत्प्रधानाबद्धतरा रसनयोग्याः क्रियन्ते तथैव नाक्षान्शुते
विभावादिभिरुपसमीपं प्रत्यक्षकल्पतां गतालोकापेक्षया येस्थाविनोभावात्ते
रस्यमानतैकजीविने सत्त्वं तत्र प्रतिपद्यते ।

एतदुक्तं भवति पाकरूपया सम्यग्योजनया
तावदन्तौक्तो रसो जायते । तत्र च प्रधानत्वेन जलस्य रसाभिव्यञ्जकत्व-
मिति व्यञ्जनं विभावस्थानीयं चिन्ताहरिद्राद्यनुभावप्रायेद्रव्याणितु पुहादिदीनि
तदीयचुक्रादिरसविलक्षणमधुरादियोगाद्वा निचारिकत्वं स्वात्मनि तदुपजि-
वनेन च परत्र च स्वरससंक्रमणया वैचित्र्याधायकत्वात् ।

अत्र तु स्थायिकत्वम् तन्मिश्रणासमयमपि
रसविशेषो विभावकत्वव्यञ्जनजन्तो मन्तव्यः । सहि- लौकिकः अयन्तु
कुडालैकनिवत्यः तद्विदो रसनीवो भवति तेनादस्येत्यस्याहारोनयुक्तो यथाहि
वाष्टान्तिकस्मृतेः स्थायिग्रहणं लयकल्पमिति त्रयमेवोपात्तम् तथा वृष्टान्तेऽपि
त्रयस्यैवोपादानं युक्तम् ।

एवै सूत्रे व्याख्याय लक्षणपदं परीक्षितुमा-
क्षिपतिरस इति " क इत्यादिना मधुरादौ पारेषु विषये सारे जलसंस्काराद्विनि-
वेदोऽकार्यदेहातोः निर्यासे चार्थे प्रसिद्धो नत्वन्यत्र तेन रस इति पदस्य

पुष्टिरादिषु प्रवर्तितस्य कोऽर्थः किं प्रवृत्तिनिमित्तं । कथंते । स्वाभिद्योयनिय-
मावबद्धेन यदिवा तत्प्रयोक्तृप्रतिपत्तिभिरित्यर्थः प्रवृत्तिनिमित्तम् । अत्रात्त-
रम् । आस्वाद्यत्वात् प्रवृत्तिहेतोर्यत्नः प्रवृत्तः तेनोत्तरे हेतुविभक्त्यैव दत्तम् ।
तेन क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तमस्यैतत्कृतं भवति ।

यस्तु भोक्तृव्यापरे रस इति कोऽर्थः यद्वास्त-
त्रोत्तमपरमार्थोच्यत इति तस्योनेनैत्यस्याहारं विना प्रकृतपदार्थवाचक्यं
वाच्य इति न तात्पर्यकल्पनेनैव विनापि नातिवस्यद्गतमुत्तरं प्रवृत्तमन्तरेण च
स्वाद्यत्वादित्यन्तपदप्रायमित्यास्तामेतत् ।

अथ प्रवृत्तिनिमित्तं व्याप्तिपतिकथ-
मास्वाद्यत इति । आस्वादनं हि रसनेन्द्रियजज्ञानं प्रसिद्धमिति भावः । अत्र
परितक्रियाश्रयेणोत्तरे माह- यथानामेत्यादिना " यथा तथा वाच्यं सादृ-
श्यमेतरोपचारे निमित्तमिति दर्शयति । तत्र भोग्यस्य भोक्तुः फलस्य च
साम्यं दर्शयति । यथाहि व्यञ्जनसंस्कृतं ते आस्वाद्यता एकाग्रमनसि च
भोक्तृर्यास्वादयितुं अन्यचित्तस्य शुद्धानस्वापि आस्वादाभिगानाभावात्
प्रवृत्तिप्रायजीवनपुष्टिबलारोग्याणां चास्वादफलता तथा हि नम्यभिनयव्यञ्जि-
ते अचिन्त्या स्थायिज्ञात्वव्यपदेभ्य रसे आस्वाद्यता एकाग्रं च सामाजिकं तन्म-
शोभते आस्वादयितुं हर्षप्रधानानां धर्मादिव्युत्पत्तिवैदग्ध्यदीनां आस्वाद-
फलत्वमिति कर्मकत्वं फलसादृश्यादिभावादित्यत्र प्रतीतिविशेषो रसनाक्रिये
व्यपदिष्ट इति तात्पर्यम् । यत्नं सुमनसो शुद्धानां हर्षादिव्युत्पत्तिः तेन रसानास्वा-
दयन्तीति अनेन वाच्येन अभिहितः सर्वत्र विशेषणार्थे भोक्तृविलक्षणतया आ

समन्तात् स्थाताः प्रसिद्धाः यथा चैते तथा त्रेद्वका अपि तेन तेषु स्थायिनः
आस्वादयन्तीति अभिमुख्येन सावृत्त्येन व्याख्याता अस्मादिः व्यवहृताः अ-
त्रोपसंहारः तस्मान्नाट्यवसाः।

अन्ये वा दिशब्देन शङ्कादीनामत्र संज्ञा ह।

स च न युक्तः सामाजिकानां हि हर्षकफलेनाद्यं नृदोकादिफलं तथात्वे निमि-
त्ताभावात् तत्परिहारप्रसङ्गोऽस्ति मन्वमानः हर्षो चाष्टागच्छन्तीति पठन्ति एवं
अन्ययोजनायां स्पष्टायां यत्केचिदत्र योदितं दृष्टान्ते ^{अत्रास्मान्} अत्र संज्ञा मानयेति सा-
त्रयं प्रकृते तु संज्ञाति परिहृतं च आत्मन एवात्र स्थानान्तरसङ्गान्तस्वमन्-
स्थानीयता मनसश्च रसनास्थानीयतेति तत्सर्वं वृथानाट्यमात्रमुपचायबीज-
स्य सावृत्त्यस्यात्र प्राधान्येन प्रतिष्ठा दीयषितत्वादित्यास्ताम्।

एवं रसत्वं केन तेषामिति यत्प्रविनतं तत्प्रति-

समहितम् अत्रेति भाष्ये अनुवंशवैवा विषयार्थपरम्परासु वर्तमाने कृतो-
कारणो वृत्तविशेषो सूत्रार्थसंग्रहप्रकटीकरणेन कारिकादाब्ध्या यो अवलोक्यते ^{तस्मिन्} ठ
नित्यथा बहुत्रययुक्तैर्व्यञ्जनेषु बहुभिर्युक्तैः अस्मद्व्यक्ति तम्।

आस्वादयन्ति भुञ्जाना अहं अहविदो जनाः।

भार्वाभनयसंबन्धात् स्थायिभावास्तथा युताः।

आस्वादयन्ति मनसा तस्मान्नाट्यवसाः स्मृताः।

मधुरादिभेदात् बद्धनिब्रव्याणि गुहादीनि बहुभिरिति दृष्टिकाविकादिभिः
अनेन विशावभेदं रसभेदे हेतुत्वेन सूचयन्ति भुञ्जाना आस्वादयन्तीति रसना-
व्यापारात् भोजनदृष्टिको यो मानसो व्यापारः स एवास्वादनमिति दर्शयन्ति।

एतदुक्तं भवति न रसनाव्यापार आस्वादनमपि तु मानस एव सञ्जातविक-
लोऽस्ति केवलं लोके रसनाव्यापारान्तरावी सप्रसिद्ध इत्युपचार इह दर्शितः
इति अमुदतत्त्वरूपं ज्ञानस्वभावात् अत्र विशावव्यभिचारिणः अभिनया अनु-
भावा एवेयं पृथक्चनं प्राधान्यात् तैर्यैः साम्यं बन्धात् दृष्टयसंवादक्रमेण तन्म-
योभावापन्नप्रमात् भुम्बोदमुपसं प्राप्ताः अचिन्त्या स्थायिनः आ समन्तात्
साधारणीभावेन निर्विघ्नप्रतिपत्तिवशा न्मनसा इन्द्रियान्तरविघ्नसंभावना-
वर्ज्येनास्वादयन्ति स्वपरविवेकबन्धन्यस्वादचमत्कारपरवदातया लौकिका-
न्तरन्यायुपाजनादिविघ्नबहुतायोगिप्रत्ययाच्च विषयास्वादवर्ज्यता परुषा-
दित्यङ्गणाकारसुखदुःखादिविचित्रासनादुद्देशोपनत हृद्यतातिवायसंविध्वेणा-
मता भुञ्जते नृधा इति प्रवीपयोगे लौकिकानां प्रत्यक्षादीनामत्र दर्शितः

एतदुपसंहरति तस्मादिति नाट्यात्ममु-

दायकपादसाः यदिवा नाट्यमेव रससमुदायो ^{रसः} ^{नटः} नाट्य एव च रसाः
काव्येऽपि नाट्यायमान एवरसः काव्यार्थः विषये हि प्रत्यङ्गकल्पसंबेदादये
रसोदय इत्युपाध्याया यदाहुः काव्यकोतुके प्रयोगात्त्वमनापन्ने काव्येनास्वादसंभव इति
वर्णनात्कलितताभोगं त्रौढेत्तया सम्यगर्पिताः उद्यानकान्ताचन्द्राद्याभावाः ॥
प्रत्यक्षवत्कुटा इति।

अन्ये तु काव्येऽपि गुणान्तरसौन्दर्यातिमाय-

कृतं रसवर्षणमाहुः वयन्तु भूमः काव्यन्तस्त्वमुपयतो दत्तारूपकात्मकमेव
तत्र लुपिते भावा वृत्तकानुनेषु पथ्यप्रकृतिभिः पूर्यते चिरसक्ता सर्गबन्धादि X
यान्मुक्तं यत्तु दत्तारूपकं तस्य योऽर्थस्तदेव नाट्यं यद्वक्ष्यते नाट्यस्यैवातत्त्वमिति

श्री नृ

तस्य हृदयसंवादतारतम्योपेक्षया आहृतप्रतिपत्तिस्फुरणं स्फुटास्फुटत्वेनातिविचित्रं
तत्र ये स्वभावतो निर्गलमुकुरहृदयास्त एव संसरोचितक्रोधमोहाभिलाषपरवदा-
मनसो न भवन्ति तेषां तथा विद्यद्वारूपकाकर्णनसमये साधारणरसनात्मक-
चर्वणग्राहो रससञ्चयो नाट्यतत्त्वणस्फुट एव येन तथा श्रुतास्तेषां प्रत्यक्षेण-
ततश्च विद्यचर्वणात्माभाव नटादिप्रक्रियास्वगत क्रोधबोकादिस्फुट हृदयप्र-
विश्रब्धजनाय गोतादिप्रक्रिया च युनिज विरचिताः सर्वांगुग्राहकं हि वाक्त्रमि-
ति न्यायात् तेन नाट्य एव रसाः न लोक इत्यर्थः काव्यं च नाट्यमेव अतएव
नटे न रसः कुत्र तद्विस्मृतिखीनो नृपोच्यते उक्तं हि - देवाकालप्रमादभेदाजिय-
न्तितो रस इति "

केयमादाङ्ग नटे तर्हि किमास्वादोपायम्

अतएव च पात्रमित्युच्यते नहि पात्रे मया स्वादेऽपि तु तदुपायकस्मिन् प्रमुखा-
मात्रे नटोपयोगमिति अलं चित्रपुरस्सरायपि च नाट्यस्यैवार्थभागान्निष्यन्ते
यथा सर्गकथादिवाङ्मयादिष्वन्धः एतच्च योऽर्थो हृदयसंवादित्वत्र वितत्य
वदयामः "

अन्ये त्वचिनयादिसामग्रीमये बहिर्दृश्यमानं

नाट्यं नटोपयोगमिति न्यायं नाट्याद्रस इत्याहुः स्मृता इति संप्रदायाभि-
च्छेदं दर्शयति चेति "रत्याद्यनुकरणरूपं रसमाहुरथ चोदयन्ति लोकर कथं मुख-
हेतुरिति परिहरन्ति च अस्मिकोऽपि नाट्यगतानां विशेषद्वितत्र चोद्यता-
वदसत् शोकादि प्रतीयमानः किं स्वात्मनि प्रत्येदुस्त्वं वितनेति निति नियमः
वाक्त्रदुस्त्वे प्रकीर्णत अन्यत्र च मध्यस्थत्वात् उत्तरनुभावानो वस्तुस्वभावः

देवता
(न)

मात्रेणेति न किंचिदत्र त्वम्

अस्मन्मते तु संवेदनमेवानन्दघनमास्वादा-

ते तत्र का दुःखादाङ्ग केवलं तस्यैव चित्रताकरणे रतिबोकादिव्यासनाभ्या-
पारस्तु द्वेधने चाभिनयादिव्यापारः यदेतदुक्तं रसतत्त्वं तदेवमुपबोध्ययितु-
मुपक्रमते अत्रोहत्यादिना चोद्यमुखेन नर्तकगतेभ्यो भावाः सामाजिके वैया-
करणोच्छोक्तस्ततोऽपि भावाद्युपचितस्सामाजिके करुण इति रसाभावाभावात्
ह रस इति सन्देहः अतएव परस्परमपि जन्मकालभेदेनेति तृतीयपक्षः
यदिवा नट एव राम एव चापूर्वं भावस्तत उपचये रसस्ततोऽभ्युपचये भाव इत्येवं
पक्षभूतयोरर्थानाम् इदं चासत् एवं भूतस्य रसस्वरूपस्य निराकृतत्वात्

यतो श्रीवाङ्मयकृत्वाह-अनुकर्तारि रस्यानास्वा-
दयेते अनुकार्ये भावप्रतीतिप्रयोगे लोके प्रकृति रसं निष्पादयतीति द्वितीय-
पक्षे नाट्याचार्याभिप्रेतशिद्धानुसारेण अतएव च तृतीयोऽपि संभवति एतद-
प्यसत् नहि सामाजिकोऽनुकार्यानुकर्तृविभागमेवेति दूषितः सानुकणवादः
तस्मादित्यमेतत् किं रसेभ्यो भावा उत विपर्ययः आहो अन्योन्यजनके-
ति त्रयः प्रश्नाः आहो उच्छेदो भिन्नक्रमः विभवा क्रियस्तावद्रसनिष्पत्तिर-
क्ता स एष द्वितीयः पक्षोऽभ्युपगन्तुं पूर्वमेतच्च कथं नहि लोके विभावानुभावादयः
केचन भवन्ति हेतुका यावस्थामात्रत्वात् लोके तेषाम्

अथ तएव रसनोपयोगित्वेन विभावादि-
पती प्रतिपद्यन्ते तर्हि रसप्रसादात् भावा विभावादयः अथोच्येत विभावादि-
प्रसादाद्रसो यथेष्टं प्राप्तस्वप्रसवाच्च विभावादिरूपत्वे तर्हि परस्पराश्रयत्वं

इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्त इत्युक्ताः

अत्र सिद्धान्तमाह - दृश्यते हि निमित्तं प्रमदादयः

प्रतीतास्मन्तः रसास्वादं विदधते यथोक्तं प्रागतौ न रसेभ्यो भावाभावश्च
पर्यालोचनया चैतदेवोपपन्नमिति लोके नाह - नानाभिनेयैः सम्यक् बन्ध्या
हृदयं गतान् भावयन्ति संपादयन्ति रसास्तस्माद्भावाः

नवेतत् भावबाधप्रवृत्तिनिमित्तं न

प्रकृतं किंचिदुक्तमित्याशङ्क्य प्रकृते ये जयितुमाह - नानाद्रवैरिति व्यज्यत
इति व्यञ्जनस्यानुपादिरसोऽत्राभिप्रेतः बहुविधैरिति व्यञ्जनस्योपलक्षणं
अभिनेयैरित्यस्य वा विरोधणं एवं स्थितपक्षमुपसंहरति नभावहीनोऽस्ति
रसादिति

अत्र चोद्यवादी स्वाभावमुन्मीलयति

नभावो रसवर्जित इति लोके हि न कश्चिद्विभावादिव्यवहार इति भावः अत्र
उत्तरमाह -

परस्परकृता सिद्धिस्तयोर्निमित्तयोर्भवेत्

साक्षात्कारे संपन्ने तदुपयोगिता विभावादिव्यपदेवा इत्यतो यापरस्परकृता
सिद्धिः सा भावद्रव्येति संपादके भाव्यते एवं श्रुतिमते रसाश्रयवृत्तमित्यर्थः

अत्रैव दृष्टान्तमाह व्यञ्जनौषधिसंयोग इति व्यञ्जनौषधिसंयोगेन च कर्तुं
यथापरस्परगन्धोन्यं कर्मभूतं स्वादुतां नेयत् तथा भावरसाद्यन्योन्यं भावयति
भावा रसान् भावयन्ति निष्पादयन्ति रसास्तु भावान् भावयन्ति भावान् कुर्वन्ति

विभावाक्रियपदेव्यात् कुर्वन्तीत्यर्थः

एतदुक्तं भवति एकत्रैकदा क्रियायामन्योन्यः

अयत्वं दोषो न तु क्रियाभेदे यथा व्यञ्जनविशेषयोगेन हृदि रसवत् क्रियते
अनेन वाश्रयरूपेण सताव्यञ्जनसुखभोग्यता क्रियते एवं भावे रस्यमानता
क्रियते रसेभ्य विभावादिव्यपदेव्यता कारणादीनां यथा घटापेक्षया तन्तवपट
कारणमिति व्यपदेव्या तन्त्वेपेक्षया पटः कार्यो नैवेतराश्रयतया प्रकृतेऽपी
ति

ननु यदि भावेभ्यो रसास्वर्हि कथमुक्तम् न हि रसा

वृत्ते कश्चिदप्यर्थः प्रवर्तते तेन पूर्वं त एवोद्वेद्या इत्याशङ्क्याह -

यथा बीजाद्वेद्वृद्धः वृक्षाद्वृक्षफले यथा

तथा मूलं रसास्वर्हि ततो भावा व्यवस्थिताः

बीजं यथा वृक्षमूलत्वेन स्थितस्तथा रसतन्मूलत्वेन प्रीतिपूर्विकाव्युत्तिरिति
तत्रैव च व्याख्यानाह तं कविगतसाधारणीभूतसंविन्मूल इयं काव्यपुरस्सरो
नटव्यापारः सैव च संबन्धितपरमार्थतो रसः सामाजिकस्य च तत्प्रतीत्या वशी
कृतस्य पञ्चादपोद्धारबुद्ध्या विभावादिप्रतीतिरिति प्रयोजने नाद्ये काव्ये सा
माजिकपीयिच

त एव मूलं बीजस्थानीयां कविगतो रसः कविर्हि

सामाजिकबुद्ध्या एव तत एवोक्तं शृङ्गरी चेत्कविरित्याद्यान्यवर्धनाश्रयिण
ततो वृक्षस्थानीयं काव्यमुत्तमपुष्पादिस्थानीयोऽभिनेयविनटव्यापारः तत्र
फलस्थानीयाः सामाजिकरसास्वादः तेन रसमयेव विश्वम् अत्र च विज्ञान
वादी द्विधा विधाने स्फोटकत्वे सत् कार्यवाक्यैकत्वदर्शनमित्यादि च द्रष्टव्यम्

वयन्नु प्रकृतानुपयोगि श्रुतत्वसन्दर्भानिमित्थाप्रयाससंश्रयमिश्रितपूर्विका
इत्यास्ताम् ॥

अन्ये तु बीजादिव आवांत रसवृक्षस्ततोऽप्यन्नि-

नयकुसुमसुन्दराफलमिवभावः प्रतीत्या बुध्यत इति न्यायज्ञेते तैः प्रकृतविक-
ल्पं सर्वव्याख्यातम् ॥ एवं हि आवस्यैवावृत्तमपर्यवसानवर्तित्वमुक्तं ॥ अथादित्या-
स्तामितत् ॥ एवं त्रयोऽपि पक्षः कथं पिदुपगताः अभिप्रायवैचित्र्येणेति तात्पर्यम् ॥
एवमुद्दिष्टानां विच्छेदानां च रसानां सामान्यलक्षणं परीक्षापरिवृद्धमभिधाय
तदनुवादपूर्वकं विक्षेपलक्षणं वक्तुं पीठबन्धं दर्शयन्ति तदेषामित्यादिनायतः
सामान्यलक्षणमेतेषां कृतं तस्मात् विक्षेपलक्षणं प्राप्स्यकायुत्पत्त्यादीनि व्याख्या-
स्यामः ॥ तत्रोत्पत्तिरुत्पादकानामुत्पाद्यानां च विक्षेपलक्षणमन्योन्यतो व्यवचक्षुःकत
उत्पादकानामप्येतदुत्पादकत्वं उत्पादकान्तरोद्देशलक्षणं उत्पादकतमेवमुत्पाद्या-
नां उत्पादककृतमिति परस्परलक्षणत्वं वर्णः श्रेतादितु सुस्पष्टम् ॥ बिलक्षणयो-
र्वैदिकनिबन्धु शृङ्गोरो नोभ्यादिना विभावादि विक्षेपसंयोगः उत्पत्ति लक्षणा ह्य-
न्योन्यास्रयशङ्क वर्णदेवतयोस्तागमाबुद्धित्वमिति स्फुटं निबन्धय दर्शनी पाकतः
मुत्पत्त्यादीनां न संभवति विभावादि विक्षेपसंयोगस्तु तद्वैलक्षण्यनिर्देशनिमि-
त्युक्तः

तत्रोत्पत्तिं तावदाह तेषामित्यादिना तेषां रसा-
नामुत्पत्तौ हेतवः सूचकावतारः रसानामुत्पाद्योत्पादकप्रकारो यावान् संभवति
सचतुर्विधैव सूचित इति यावत् ॥ तथा हि तदाभासत्वेन तदनुकाररूपतया हेतुत्वं
शृङ्गोरेण सूचितम् ॥ यतो विभावाभावात्तादनुभावात्तादनुकाराभावादिः

सूचकावतारः रसानामुत्पाद्योत्पादकत्वाभासे प्रतीते च विभावाभासस्य शृङ्गो-
राभासः कामनाभिलाषमात्ररूपा हि रतिरत्र व्यभिचारिभावो नस्थावीतस्य तु
स्थायिकत्वत्वेनाभाति तद्वदादिभावाद्याभासताः अतश्चास्यास्याभासत्वं
रतेः यतो रावणस्य स्त्रीता द्विष्टा मद्रुपेक्षिकावेति हृदयं नैव स्मृतावेति तत्सर्वं
यन्निमानोऽस्यापि लीयत इति एव मयीयं रेहेति मतिर्यत्र येषु हृदयं यन्नि-
काम्युद्गोहसारत्वाच्छुद्धौ रूप्याभासवत् ॥

मे

यद्यपि दूराकर्षणमोहमन्त इव एतन्नाग्नि-
याते अतिमित्यादौ रावणकाव्ये तावति स्यात्तासत्तैव नतु हास्यं स्फुरतितथोपि
मीताविभावलक्षणं रावणवया प्रकृति विरुद्धं च चिन्तोदेव्यमोहादिकं व्यभिचा-
विगणमश्रुपातपरिदेष्टितादि चानुभावजातमनौचित्यात् तदाभासरूपं सहा-
स्यविश्वरूपं तद्वद्वन्ते विकृते परे येषां लङ्कारेत्यादि ॥

एवं तदाभासतया प्रकारः शृङ्गोरेण सूचितः

तेन करुणाद्याभासेष्वपि हस्यत्वं सर्वेषु मन्तव्यम् ॥ अत्र नौचित्यप्रवृत्तकृतमेव
हि हास्यविभावत्वं तच्च नौचित्यम् ॥ सर्वरसानां विभावाद्युत्पादादौ संभाव्यते
तेन विचारिणामप्येवैव वार्ता ॥ अत एव सौबल्यतत्त्वनिपुणैः चिन्तकैः रसाभासता-
भासव्यवहारस्तत्र क्रियते ॥ अमोदो हेतावपि तदाभासतायां इति हास्यो हास्य
एव प्रहसनरूपस्यानौचित्यत्वात् शृङ्गोरेण चानुभावात् ॥ एतच्च लक्षणे च द्रव्यतत्र
हास्या हासो यथास्मत्पितृव्यस्य वामनमुत्तस्य

लोकैकतराणि चरितानि न लोक एष
संमन्यत यदि किमङ्गवदावनाम ॥

अन्वत्र श्रीसमुखतत्त्वमुख्य तेन
नृजाहसीति ॥ ३॥

पार्श्वोपपोडमिहको नृपिजहासीति ॥

एवं योयस्य नबन्धुः तल्लोककरुणाऽपि हास्य एवेति सवित्र योजवम् अत एवाक
हरणम् एवमन्यत्तेनानुमेयमिति मुनिना यथाग्रहणे कृतम् यदि यफ्तानन्तरं
द्वितीयरसोऽवबोधो तस्योदाहरणं रौद्रः रौद्रस्य हि फले वधबन्धादि तद्विभाव
केनाकर्तव्यं करुणेन आत्म्यम् वथा वेणीसंहारे

अदौवावां रणमुपगतौ तातमम्बां चतुष्टय

द्वा ॥ धातस्नाभ्यां द्वारसि विगतोऽहं च दुःशासनश्च ॥

तस्मिन्बाले प्रसभमरिणा प्रापिते तामवस्थां

पित्रोः पार्श्वे व्यपगतघृणः किन्तु वदयामि गत्वा ॥

एवं रौद्रानन्तरं नियमेन भयानकः शृङ्गारानन्तरं नियमेन करुणं व्याक्रियते ॥
त्वसौ तल्लम्बनि यथा तापसवत्सराजि वासवदत्तादाहा द्वेत्सराजस्य ननु तत्रा
तेषु रौद्रादात बन्धुताकृतः शोकः नैतत्करुणेत्यतिकात्तपि हि क्रोधस्य विच्छेद
एव वदोह निर्वर्णवैरदहनाः प्रदामादरीणां नन्दन्तु पाप्मतागया इति नचबन्धु
मात्रं हतुरेवैह सति त लोचनं प्रतिवक्षी विद्युन्निपन्नीत्यादौ तदिति प्राणभूतं
निकपयोगतं गमितं स्यात् रतिप्रलपेषु च शृङ्गार एव करुणस्य जिवितम्
द्वये वसामीत्याद्युक्तिषु एवं वीराद्वयानकोत्पत्तिः यथा कर्णस्यात्मजमग्रतः
आमयतो भीते जगत्फलमुनात् यन्त्र श्रीबाहुकेनेहं नात्रोत्साहस्यन्यापार
इति तदसत् एवं हि निर्विषय एवोत्साहः स्यात् कर्तव्याननुसन्धानात् युद्ध
वीरे च पराजयजनितः प्रतापापरपर्यायः बाहुद्वयदाहवायी तद्वनितादिषु

भयानक एव जिवितं यथा

स पातु वो यस्य हतावशेषः

तन्मन्यवर्णाज्जनरक्षिताषु ॥

शृङ्गारसावैव च विप्रसन्ति

दैत्याः स्वकाज्जाजयनोत्पलेषु ॥

नियमेन अवतीति वक्तव्यम् नियमस्कारेणोक्तो रौद्रादित्याज्जनरक्षितपक्ष-
म्यनन्तरं प्रायुक्तेन यस्तु रसो रसान्तरं फलतिनाभिसन्धाय प्रवर्तते तस्यो
हरणं वीरः महापुरुषोत्तमो हि जगद्विस्मयफलान्निरसन्धानेनैव यथा-वेद
शान्तिचन्द्रशेखरधनुर्वण्डावभृङ्गाद्यत इत्यादि रौद्रस्तु परविनाशजं फल-
तिनाभिसन्धाय प्रवर्तते न करुणमिति शेषः विदूषकहासस्तु नायकाहास-
फलत्वाभिसन्धत्त इति मन्तव्यम् यस्तु रसस्तु न्यविशवत्ता नियमेन रसान्तरं
हि परगाद्विपति तस्योदाहरणं बीभत्सस्तस्य विहिंये विभावा रुधिरप्रभृत
यः तेऽवश्यं आयहेतवः तथा त इन्निचारिणो मरणमोहाद्यपस्मात्सूतदनुभावा
स्तु मुखविकूर्णनाद्याः यथावेणीसंहारे यस्त्वयन्तां निहतदुःखारसनिमित्तशेषो
णितं पोतं बीभत्सवृकोदरदक्षिणं वैकुण्ठसखलितप्रहरणं विप्रवर्णि बलमिति एवं
तद्विभासतद्वारेण रसान्तरादपकत्वे शृङ्गार उग्रहरणम् तेन शृङ्गारागुह्यतिरि-
त्तत्र तुबालो वीप्सायै द्वितीयो हेतौ तेनैवं योजनाया उपगुह्यतिः सहास्यः यतः
प्रवर्तितः एव विभावको हास्य इति शेषः तस्यथा शृङ्गारः आर्कः शृङ्गारवती
अनुकृतिरित्यर्थः यज्ञ शृङ्गारादुत्पत्तेरावृद्धां दृष्टुम् प्रयुक्तीकृता इत्ये
निर्मलमेवोदयनं हि शृङ्गारात्तद्विणि विस्मयसंभावना सा च न तात्कालिकेन

नोतात्कालिकत्वात् किन्तु पूर्वितरमेवेति न किंचिदेतत् । परमपराफलत्वेन
 रसान्तरादौ रौद्र उदाहरणम् । रौद्रस्य यत्कर्मफलत्वं वधादि चकसात्स्य
 यत्कर्मफलत्वं स एव कर्षणः । एवमेवैषां तन्त्रव्यवहितो परमपरा पञ्चकरोति
 समनन्तरफलत्वेन रसान्तरादौ रौद्र उदाहरणं तस्या गियोगे विरस्य सम्यक् निरुद्धं यत्
 फलं सौद्रुता विप्रितः समन्ताद्या कीर्तिर्यथाः प्रतापकृपा ततो हेतोः अपि
 ब्दान् शृङ्गाणां विरस्यगन्तरं फलं द्रौणदीस्वयेवरादौ सहभावेन रसान्तरादौ
 पक्षिणात् उदाहरणं यदेव बीजात्मस्य दर्शनं विभावादि रूपं स एव भयानक
 स्तद्विभावत्वात् उपचारस्य सहभावप्रतीतिः फलं तमेव शब्देन योतयति तु
 पूर्वतो विशेषमाह - अयमेव चोदपप्रकाशात्वात्सांभाव्यते न त्वधिक इति सा
 त्वस्यापि सन्न नोक्तः ।

येचात्रोत्पत्तिहेतव उक्तः ते यथा स्वपुरुषार्थ-
 चतुष्कलाः तत् हि तत्तैरेन्द्रीतिदायजनगरपरल्लहासादयः तद्वगुणा-
 मित्वेन रूपकेषु निबन्धनीयाः । एतावन्त एव च रसा इत्युक्तम् । पूर्वतेनान्ये
 पि तर्हि प्रसिद्धा एतावतां प्रयोज्यत्वमिति यत् सद्रुल्लेखेन निरूपितं
 तदवन्तेपेनापराष्ट इयेत्यन्तं वर्णाभिधानं पूजादौ ध्यान उपयोगि मुखराणोपित-
 न्ये । स्वरूपितौ गमोत्तुताविति ज्ञानवादिनां पाठः । तत्तद्वससिद्धौ सासादे-
 वता पूज्येति देवतानिरूपणं विष्णुः कामदेवः प्रमथा भगवतो गणाः क्रीडापः
 रुद्रसैलोक्यसंहारकर्माः अत एव चोदयतीति यमेन वधादिके संपादिते
 करुणः महाकालोऽष्टिदैवतमिति शेषः । सहितद्विषाव कङ्कलं स्मृजानादि
 सेवते महेन्द्रसैलोक्यराजो ब्रह्मा अचिन्ता दुतसष्टा कुट्टर ज्ञानोऽजोऽनुत

इति ज्ञानवादिनाः केचित्पठन्ति । ब्रह्मदीपिनः परोपकारैकपरः प्रब्रह्मैवा
 तत्रोत्पत्तिस्तद्वर्णमन्योन्याश्रयत्वात् न निश्चयकरो वर्णदैवतात्मकमप्यात्म
 सिद्धत्वादित्येक प्रघट्टकेनोपसंहरति एवमित्यादिनाः । एतेषामिति सर्वेषा
 मित्यर्थः ।

अतिविशेषलक्षणानि तद्वृत्तमासूत्रयति इदानीमि-
 त्यादिना । विशेषलक्षणं सजातीया इव ब्रह्मैकम् । न विजातीया इव ब्रह्मैकम् ।
 विनासजातीयात्वम् । नचासौ सामान्यलक्षणं विभेति । तद्वृत्तं विशेषलक्षण
 मिति दर्शयितुं सामान्यलक्षणमनुवदति । अनुश्रवित्यादिना । लक्षणानि च
 तानि निदर्शनाणि च विशेषात्मकानि तेन प्रत्येकं लक्षणविशेषा उच्यन्त
 इत्यर्थः । विशेषलक्षणानि वा सामान्यलक्षणस्य निदर्शनाणि । येषु सामान्यल-
 क्षणं निर्विध्यते योज्यते उत्तदाश्रियते च तद्विना तस्यैवा हर्तुमवाव्यतत्
 चकारो लोकोत्तरतयादरं सूचयति । येष्वर्थयिनो भावा लोके चित्तवृत्त्यात्मनो
 बहुप्रकारपरिश्रमप्राप्तसर्वनिबन्धनकर्तव्यताप्राप्त्याभिधायिनः तानपि नामरस-
 त्वं विश्रान्त्येकायतनत्वेन उपदेष्टुं दिशान्तेत्यामः । विभावाव्यथा गोगमुपहरतिः
 कविनैर्हि ते रसतां नीयन्ते । यदाह - या व्यापारवती रसान्नसवितुं काचित्
 कवीनां न वा दृष्टिरिति नटानान्तु तदुपजीवितत्वात् ननवा दृक्पश्यति
 नरसयत्यतो न वेति तस्या द्रसनेनोपयोगि विभावाद्यौचित्यमस्मान्निः उपदिशद्वा
 स्थायिनो रसतां नीता भवन्तीत्यनेन लक्षणरूपस्य फलं दर्शयति । तत्रकामस्या
 फलत्वादेषो हृदयसंवादित्वाच्च तत्राधानं शृङ्गारं लक्षयति तत्रेत्यादिना । उक्त-
 नवेपात्त इत्यन्तेन सूत्रेण । तत्रेति क्रमनिर्धारणे एवं सतीत्यर्थे वा एतत्सूत्रं

आप्येण व्यक्त यत्तदयपदनामेति व्याचष्टे यत्किंचिदित्यादिना हस्तपृष्ठं हृदिम-
 ष्टितः शृङ्गारस्तेन सूचीमध्यादि उपमीयते तेन उच्चतरेषामेकेशृङ्गारसद्वे-
 नचति प्रसङ्गः आप्तोपदेशास्व नियामकत्वात् इति चिरन्तनाः तदनुपपन्नम्
 विज्ञेयं
 उपमानोपदेशयोः विषयविभागानन्वभासात् तथा तस्मादयमत्रार्थः रतिर-
 वास्वाद्यमानं मुख्यशृङ्गारः रतिमास्वादयद्भिः तद्दुमानपरा शृङ्गारोऽप्युच्यते
 यस्तु सज्जनादिवर एव तन्वसमिति सारसनास्वाददशलोके भवन्त्यपि न
 चिरमवतिष्ठते तदास्वादोऽप्येव यथास्वं विभावादितया वास्वनिषिद्ध-
 मनुगुप्सितं संस्फुटं मनोहरं च तदुपचारशृङ्गारसद्वत्वाच्च तदाह उपमीय-
 ते तदुपयोगितया तथा मीयते लक्ष्यत इति यावत् कथ्येति दर्शयति यस्मा-
 दिति " तावद्ब्रूणेनावधारणवाचिना शृङ्गारवाच्यो मुख्योऽर्थस्तत्र नास्ति द्वि-
 यति स शृङ्गारवाचिनि तदनुब्रूवते तेषां शृङ्गारसद्वः उपचरित इत्याह ननु
 मुख्यतया रत्यास्वादे शृङ्गारसद्वस्य प्रवृत्तौ किञ्चिन्नन्धनमित्याशङ्क्याह यथा
 चेत्यादि गात्रं पितृसन्तानादि कुलमातृसन्तानं स्तुति आचारोऽथ हासः ततः
 उत्पन्नानि लोके प्रकृतानि भूत तु नाद्याप्तोपदेशेन नामकरणलक्षणेन समयेन
 सिद्धानि पुंसामिति मनुष्यजोतः नराणां नरिणां च नराणां हि पितृसन्ताना-
 सारित्वा नाम विष्णुर्हामित्यादि स्त्रीणां तु मातृवंशानुसारी कनकप्रभाचन्द्रप्रभे-
 ति

एवं रसादीनां तत्त्वार्थवदिवृद्धव्यवहारो निरुद्धाणि
 प्रकृतज्ञा ह्याद्याप्तप्रणीतानि नामानि तदेवोपमेयं हरति एवं शृङ्गारो रसाः स
 आचारव्यवहारलोकेऽपि सिद्धः कुतो हेतुद्वयामि वेत्तात्मकत्वात् एतदुक्तं भवति

प्रतिष्ठास्तसमस्यानुसमयानुसारिणोऽपि बाधान्न दृष्टव्यवहारपरं परयात्मेक-
 प्रसिद्धा उपचारतोऽन्यत्रापि व्यवहियन्ते यथा सौम्यपुरुषोऽयं न किंचित् करति
 पूर्वैरङ्गोऽत्र तेन मे विरचिता मृहता न्योन्यमस्येति तद्वदमीशृङ्गारादिबाधः
 इहैव विषये मुख्यः लोके तु सौम्यपुरुषादिबाधवत् यस्तु शृङ्गारसद्वदानीयेन
 युत्पत्तिमाह तस्य रूपमपि विस्मृतमास्वादि प्रत्ययोऽद्वारद्वन्द्वारक इति
 यथात एवोणादिषु निपातितो यद्बाधः

यस्तु पृथग्भावेन गोत्रादिनामानि व्याचष्टे व्या-
 न्त्युक्तानि दीक्षितानि तस्य प्रकृते न किंचिदियमुपयुज्येत न च गोत्राचोक्त-
 ने नामनि नियामक आप्तोपदेशे लोके इत्यास्तामेतत्

अथ रतिस्थायीति सूत्रभागं आप्येण स्पष्ट-
 यति स चेत्यादिना स्त्रीपुरुषद्वन्द्वेन परस्परानिलाषसंयोगलक्षणया लौकिक्या
 अवश्येयं स्त्रीति या तेनाभिलाषमात्रसारायाः कामावस्थानुवर्तिन्या आभिला-
 चरितरूपाणीति यापि लक्ष्मणैवियं स्थायिरूपा प्रारम्भादिफलप्राप्तिपयन्ताव्या-
 पिनी परिपूर्णसुखेकफल्य रतिशक्ता भवति हेतुरस्य कविर्हि लौकिकरतिवा-
 सनानुविद्धस्तथा विभावादिना हरति नटइत्यानुभावन्यथा रत्यास्वादशृङ्गारोऽभव-
 तीति आस्वादयितुरपि प्राक्कथ्यायं रत्यङ्गु उपयोगीत्युक्तः प्रागेवमुक्तं भवति रतिस्त्री-
 बाधार्थं परमार्थतत्त्वामिनेरेव तत्रैव सुखस्य धाराविश्रान्तेऽप्यपस्यतु
 मात्त्यादिविषयसौन्दर्यस्य कविना कृतस्य सङ्कल्पत्वात् संवेदनीयतयान्योन्यनि-
 क्षणात्मकमीलनारूपो हि परमो भोगसंविद एव प्रधानत्वादयत्र तु जडस्य भो-
 ग्यत्वादत एवाह स्वास्यासविडम्बनेन वपुषि प्राणाः पुनर्जीनकीति

अत एव यत्कैचिद^व चोद्यतरते राधाभेदेन भेदात् कथमेको रस इति
तदन्विष्टया एकैव ह्यसौ तावतीरतिः यन्नात्येन्यसंविदेकविद्येण न भवत्
एवोत्तरमयुवप्रकृतिः उत्तमज्योत्तमाज्योत्तमौ एवं युवानौ तत्रोत्तमयुववर्द्धन
तत्संविदुप्यंत ननु कायैकस्यैव हि परमार्थत उत्तमयुवत्वं विशेषः स यव
नन्तरं तन्मन्त्रं व्यवहारस्य भूतत्वात् तत्प्रकृतिः सा संविदास्वादयोग्यत्वात्
शृङ्गाररसो भवतीति । अमुत्तमत्वे तु वाद्यमयुवत्वे चेति न सा रतिर्साविह
योगस्य संभावनात् अपि युक्तं संवित्प्राणस्तु शृङ्गारः यथा वा रिसिने चरिह
दिहिल्लंगणादकं हव ए क हृदि कृत्तक मरणिम अक हृतीति हृदि पारिती न्यासा
तापरस्परं जीवितसंवेक्षाभिमानरूपा विषयतिन्यापवति पितृवृत्तिमन्यत्र
ज्ञापनया संक्रमयतीति तेषां विभावानुभावात्मा वेपयति न्यापुवति स्थायिनमिति
व्यभिचारिणा तेन उल्लेखः उल्लेख्यस्मिन्स्तथाभूतः आत्मा यस्येति सूत्रसंकि
प्य यदि भावादिनिर्गुणितं तद्विभागेन न्यास्येयमित्यादयेन शृङ्गारस्ववस्था
भेदमाह तस्य द्वे इत्यादिना "अधिष्ठाने अवस्थे इत्यर्थेन अधिष्ठीयते प्रस्था
प्य शृङ्गाररूपेण तान शृङ्गारस्वमौ भेदौ गोत्वस्यैव बाबलेयत्वात्तेनैव अपितु
तदुद्भाद्वेयपि अनुवायिनी यारति आस्थाबन्धात्मिका तस्याकृती स्वाद्यमाने
रूपे शृङ्गारः यदाहुः =

स्नेहानाहुः किमपि विरहद्रासिनस्तप्यभोगाः

दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराज्ञीभवन्ति "

अत एव संभोगे विप्रलम्भसंभावनाभीरुत्वे विप्रलम्भेऽपि संभोगमनराज्यानु
वेद्य इतीत्यशृङ्गारस्य वपुः अभिलक्षणेऽप्योपवासो विदग्धास्त्वैत्रैवान्तर्भूताः सत्या

मास्था बन्धात्मिका रति तेन संभोगशृङ्गार इत्यादिव्यपदेशो भोगोऽप्युपचारात्

अत एतदुद्भाद्वयमेतन्न एव सत्यतः स्मृतिवाच्यमक्तस्य यथा =

एतस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरे ताम्यतेः

अन्योन्वे हृदयस्थिताऽप्यनुनये सैर हृतेर्गौरवम् "

दम्पत्योऽङ्गानेकैरपाङ्गवल्लभमि श्रीभवच्चक्षुषोः

भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यावृत्तकण्ठजहम् "

तत्र ह्यर्थाविप्रलम्भसंभोगमीलनमिकैकेवैकप्राणिभूतोन्नयगतविभावानुभावव्यभि
चारिकृतस्मृतिशायारसविभक्तुभिस्ते नयनयोर्देवादिनं प्रेक्षाङ्गुकेन पुरुरवसउ
न्मादे वत्सराजस्य तापस्त्वे चानुल्लवेषत्वे विप्रलम्भा शृङ्गारेऽपि तदनवका
मेव भोगस्य रसताभावात् स्नानाद्यवस्थानमिव

यन्त्वतोत्तरे तावत् तटस्थे चिदुल्लवेषाभा

वेऽपि रतिमुत्तमा न विजहतीति नयनशाशितं प्रकृत्योद्यापारहासात् नोह
चिवितमनुल्लवेषे कथं शृङ्गार इति तदवास्तु चोद्यमिति चेन्नवचनस्यातिभा
रोऽस्ति ननु मुनिनैव मुक्तं सत्युल्लवेषे शृङ्गार इति अपितु विषयवद्व्यास्तमित

नन्तीति द्वयोस्वस्थयोर्मध्ये संभोगावस्था तावदुच्यते तेन वस्तुतस्त्रिपुण्यौ रासम्प
विभावो तयोः उत्तमत्वे चोपयोगीन्युत्वादीनि उत्तमस्वानकस्मे रत्यभावात् तदु
वसन्तादिः मान्यं कुसुमादिः अनुत्पेपनं समानं न वदयत्तामस्यानुपकमत्
शृङ्गारकटादिः इत्यन्मसा विदूषकादिः एतदुभयमुत्तमत्वसूक्ष्मं यद्यह

असमाप्ताजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विना

अनाक्रम्य जगत्कृतं किं सन्द्यो भजेत रविः " इति "

विषयगतादयः नदन्तुर्भूतमपि मान्त्वमिदं प्राधान्यात् पृथगुक्तम् वरुणवने हर्षादिः
 एतदेव विज्ञेयं पल्लवणम् एषामुपपन्नं उपवनस्योद्यानस्यानुभवमप्रवर्णं
 परभवनस्थस्यापि एतत्सङ्कल्पदेरप्युपलक्षणम् क्रीडा जलावगाहनदिकानि
 अनुगृहणादन्यदपि हृद्यं हंस युगलकचित्तपुस्तद्वर्णनादि एतच्च समस्तमेव
 शृङ्गारविश्रम्भेन मन्तव्यम् यावान्कश्चिदयं विषयसंभारो हृद्यतमः तत्पूर्णे
 तायां सत्सुत्यामुत्तमस्य रत्युदयः अत एव रत्नावल्यां हर्म्यवर्णनमुद्यानगमनं
 कामदेवपूजावसन्त इत्यादिसर्वमेव सङ्गृहीतम् सज्यं निर्जितशत्रु योऽयस-
 चिवे न्यस्ता इत्यादिना एवं च राव एव सद्युदितो विभावः इति कात्स्निकमान्त्वम-
 विभाव उद्दीपनविभाव इत्याद एव गुणिना नायं निरुपदिष्टभाग उक्तः सूचितो वा
 युक्तं चैतत् यथैकैत्रैव रूपके उद्याननुमानादीनां सर्वेषां दर्शनां क्लेशः स्यात्
 विभावामेवात्

ननु प्रथमं प्रामा मा त्रदर्शनेन उद्यानभवनादिसे-
 वः क एवमाह ऐश्वर्यपूर्णस्य हितावदात्मीयसमृद्धिसेवा रसेस्कारः नवगमात्
 पूर्णतैव विभावर्गस्य स्यात् प्राधाने हि स्तुतं तत्र न्तः प्रोदाहरणं तेन पृथ-
 क्पृथग्मुदाहरणदानं अनुपपन्नम्

यातु मुक्तकौटो पृथक्कयाभावेऽपि रस्युचित्तो-
 त्तमेव तासस्तत्रानुसन्धानात्प्रमत्तार इति यांस्त्वक्तुमादिविषये अपरिपूर्णे-
 दीपनतेन चमत्कारो दृश्यते यथाह यथार्थवर्धिते तु नाहि पणीत्तु विसीर्षमहा
 अमहं हभुवं हचदुषरी दुक्तु एलंथा इति तथाकमपेरदु इत्यादि तत्र एक-
 दुस्व योऽङ्गवस्व प्राधान्यमप्रमत्तारोदय इति तात्पर्यमनु तदभावकृता

चमत्कृतः एतैः कविनेपनिबद्धैः नटेन च साक्षात्कारकत्वात्मानोतेः सम्यग्-
 यविष्णुभोगात्मकसंभोगो रस उत्पद्यते इति नैव नहि गमनक्रियायां कपयते
 रसनाक्रिया निष्पद्यते अपितु प्रथम एवावसे, स च विभावसाक्षात्कारात्मक
 एव तस्य तु प्रथमकदयायामेव रसनागोचरत्वात् नयनचातुर्यादिभिः रसैः
 रसनाद्याभिमुख्यं नीयता अत एव तन्निनया अनुभवाच्च आस्तिमुख्यनयन
 मनुभावं च तद्रसास्वदे समर्थारणामुद्दीपनमत एव तदभावेऽपि विभावादि-
 वर्णनप्राधान्येऽपि काये न चमत्कारः रसनायास्तत्राभावात् यथाविन्दोद-
 न्दुराजस्य

उपपरिसरं गोदावर्याः परित्यजतास्वगाः

सरणिमपरो मार्गस्तावद्वर्द्धिरपेक्ष्यताम्

इह हि विहितो रक्षाबोक्कः कयापि हताश्वा

चरणान्तिन न्यासो दध्यन्त्वा दुर्गकञ्चुकः इति

एवमन्यत्राप्युपपद्यत इति तस्यास्तिनयादिरयोजनीयं ननु विभावानां साधार-
 ण्यं कथं नियममेवं नहि नात्य इव चाद्यैः कविप्रयत्नसमप्यमाणास्तेन नृपा-
 वात्प्रयोजकधर्मोद्वेकप्रकाशविशिष्टसमबन्धतः प्रमुख एव विशेषविधान्ततां यति
 तथा हा प्रिये जनकराजपुत्रीति इत्ययं भूत एव नरतिव्यतिरेकेण भावान्तर-
 विभावता बांका

एतेन कुणपे कामिनीत्यादि संभावनं प्रायुक्तम्

तत्र नयनचातुर्यादिना कान्तादृष्टिर्नश्यते यस्तु भूतो मूलसमुद्दीपकस्तु
 मितुर्च्यते तिवश्यते सञ्ज्ञेयं शोकं विवर्तनं कला इति ताराकर्म

एवं च योजनानयनां चानुर्गतेन भूतेपेण कटोत्रेण च युक्तं चारणं ललितं मध्यं
 मधुरं ललितं नयनाभिरागं कृत्वा यान्यङ्गानि नो हरणानि स्वतन्त्राकाले ललितानि
 सुकुमाराभिधेयानि मधुराणि च भवणसुखकराणि यानि वाक्यानि इत्यादि
 भिनय आङ्गिको वाचिकश्च ललितः। अतएव सामान्याभिनयश्चाय वक्ष्य-
 माणा बोधयेष्टान्तङ्गारत्नाभ इति ललितमधुराब्धौ तदर्थानित्यसत् आदिप्र-
 हणात्मात्तिको मुखरागपुलकदिर्गृह्यते। अनुभावकत्वेन ताटस्थपरिहारः।
 आङ्गियुखनयनेन स्वात्मैकविभ्रान्तिवाङ्मनिरासः। एवमुक्तवत्तापि एवं विभ-
 वसमय एव रसनीयस्यानुभाववसनेऽवस्थावेकैवै रस्यास्पदस्य पदवाङ्म-
 चारिणः स्वामेव रसनीयतां चित्रयन्तः सातिदावं पुष्पन्तीति पञ्चांते निरु-
 प्यन्ते, व्यक्तिचारिणश्चास्येति आलस्योऽप्रजुगुप्सावर्ज्यमात्रां यथ्यक्ते सर्वे व्य-
 चारिणः अस्येति दक्षा द्वयमस्येत्यर्थः। जुगुप्सास्थायिन्यपि इह निष्पिष्टाव्या-
 यसिद्धास्थायिनामपि व्यञ्जित्वाचरितं अनुज्ञापयति। आलस्यादि च स्वविभावप्रमा-
 दादिष्विषयमेव निष्पृष्टं तेन वपुरलसन्तसद्वाहुल्यम्या इति तथाकानिचिद्वहा-
 निवपुरश्चुत केवलमलसं दृष्टमित्यादिनापि रूपकं मन्तव्यम्, एवं प्रयोगेकस्य
 च विभावादीनां क्रम एव समाश्रयणीयः। उक्तं स्वल्परूपं प्रतिष्ठतां तथाभू-
 तस्य परिवारसंघटनार्थं हि प्रतीतिक्रमः॥

ननु निर्विवादयः संभोगेण व्यञ्जितारिण इत्या-
 वंभ्याह विप्रलम्भकतस्त्विति। तुवाङ्गे विज्ञेयं योतयति वाक्यैकवाक्यतया
 युक्तप्रार्थानेर्वादिमुक्ता आलस्यादिव्यतिरिक्ताश्च सुसमया एव धृत्यादेः प्र-
 व्यञ्जितारित्वेन संभोगे उपन्यस्ता इति प्रकटयति पारस्पर्यसंज्ञोपजीवनं चात्र

जीवितमिति दर्शयितुं अस्मैतदुद्दिष्टमेवौक्तं तत एव च भगवदुक्तं
 पवित्रवाचा कलितदयेन रघुर्वंदो संभोगविप्रलम्भात्मकव्यामिश्ररसानासंप-
 त्तये प्रत्यनीकोद्देशेन रामभाद्रस्य स्वकर्मपूर्ववर्णस्थावर्णनेनादृतं स्वप्नान्तर्-
 गोपि स्वप्नः प्राधान्यादुपात्तः कुनीलकण्ठत्रजरीति सिक्विणवए विदुदसुं
 जपउ सुमराति उतसुद संसु आसि पुअ गक जाका विउति तथा आकृतेपि
 सहोयैरित्यादौ हि स एव प्राणः संभोगदक्षा यान्तु विभावसंज्ञितये निद्रयश्च
 वात् विबोधाऽपि व्यञ्जितारी संभोगेऽपि रतिभ्रमरुतेनि द्वादि यद्यप्युक्तिः
 तथापि नरतौ तस्मिन्नामा^{मा} विप्रलम्भे तु ता^{मा} इति ज्ञातनापरस्परौ^{क्त}
 एव निद्रादिबाहुल्यापेक्षं चेत्थं अभिधानमुन्मुदापस्मात् व्याधीनां यानात्
 न कुन्मिता दक्षा साकाये प्रयोगे च दर्शनीया, कुन्मिता तु न सैवेऽपिर्निति
 इहदाः

वे बयन्तु ब्रूमः तादृश्यां दक्षायां स्वजीवितनिन्द-
 निकायां तद्देहोपभोगसाररत्यात्मकावस्थाबन्धापि विच्छिद्यत एवेति सं-
 व एव मरणमचिरकालप्रत्यापत्तिमयमत्र मन्तव्यम्, येन तौकावस्थानमेव न
 भवति यथा^{वे}

तीर्थे तावव्यतिकरश्चैव जहुकन्यासरत्वाः

देहयागादमरणान्नोन्तेख्यमासाय सदाः॥

पूर्वकाराधिकचतुरया सङ्गतः कान्तयासौ

लीलागारेष्वरमत पुनर्निन्दनाभ्यर्त्तनेषु॥

अतएव मुकविना वाक्यभेदेनापि मरणमाख्यातप्रतीति विभ्रान्तिस्थानतपसि^{वा}

तृतीयपादेन च विभावानुसन्धानेकं दर्शने पुनर्ग्रहणेन स एवार्थः सुतरां
चिदितः।

अन्ये त्वाहुः। मरणमिति न जीवितवियोग उच्यते।
ते अपि तु चैतन्यावस्थेव प्राणत्यागकर्तृकात्मिका या मयैव न्यायवसरणत
मन्नाया व्यभिचारिभावेनेति सुलभोदाहरणमेतदिति। आदिबालेन दैन्यमोहा
दयः। एते व्यभिचारिणोऽपि स्वानुभावैरनुभावितो विप्रलम्भमनुभावयन्ति।
तस्मादनुभावैरित्युक्तम्।

अन्ये त्वादिच्छन्दे करणवाचिनमाश्रित्य तदियानु-
भावान्प्राधान्येन दर्शयन्ति। "एकशेषेण द्वयमप्यन्ये विप्रलम्भो विदम्बनं सिद्धम्।
इह तु उपचारात्तदियं फलं विवहात्मकं गृह्यते नहि परस्परं रतिमते विद-
म्बनमस्ति तेन विरहणकृते सुष्ठु तमां प्राप्तिरिति दर्शयन् मुनिर्नन विनाश-
इहो न प्रयोगेन काये दृष्टतामवलम्बित इति दर्शयति। तथाहि-संभोगेऽप्येक-
घनशर्करा स्वादस्थानीयता परिहाराय वैषम्यं गान्धर्वस्वस्वतः तस्पर्शमन्यद्वाकल्य-
विप्रलम्भं हेतुभूतं कवयो निबध्नन्ति। वागिहिकाम इति वात्स्यायनादिभिस्त्रिभि-
हितम्। मुनिनापि बद्धते। यद्वामानि निवेष्टितमिति। एते च व्यभिचारिणो वि-
बुद्धुर्मेघनिर्गेषु त्वेव स्थायिस्वप्ने मध्ये प्राकटयन्तस्तिरोदधतस्व तदैचि-
माव हन्ति। ननु स्थिराः॥

यद्यपि स्थायापि न स्थिराः तथापि संस्काररू-
पतया धारावाहि सजातीयप्रवाहरूपतया च स्थिराः। व्यभिचारिणस्तु नैव
क्षणमपि भवन्ति। संस्कारमपि स्वकं स्थायिसंस्कारं पवः प्राद्वयन्ति तथैव

मरणाच्च तिन व्यभिचारिषु पृथक्पृथगेत्येकैविचकुदाहृतं तन्न तन्न न्यायानु-
पाति ॥

तथाहि-धृतौ यदुदाहृतं असंशयं देवादि त्यादि तत्रापि
हर्षविस्मयगर्वमतिप्रभृतीनां च तेतिमामिति वसिते त्यादिसुचितानो संभवा
एव किमपरं त्रैलोक्यादिमित्यादौ चावान्तरवाक्यारम्भे स्मृतिप्रभृतिभिः स-
त्रभाव्यम्। अन्यथा हि धृत्यैकवचने सर्वत्र क्लेशकार्ये दृष्टिरेकैव चित्रन्यस्तव
भवेत्। अस्यास्मर्गविधावित्यत्रापि अवान्तरवाक्यसमाप्तौ धृतिहर्षविस्मयादयो
भावन्त्येव। अत एव विच्छिद्यविरिद्धय वितकान्तरं समुदेति ननु व्यभिचारी
बुधामप्यवतिष्ठते। चतुर्हि बुधमिति हि तत्र भवन्तः। अत एव प्रयोगे वैचि-
त्रमन्यथा वैचित्र्यात् स इव प्रयोगः स्यात्। मध्येऽन्ते चाश्रयाः स्फुटा इतः च
विस्मयं धृतिप्रभृतीति नित्यास्तामेतत्। वाक्यैकवाक्यत्वेनावस्थाद्वयस्यूतस्य
शृङ्गारस्य यत्स्वकप्रमुक्तमेतदेव परिशोः श्रियते पुनपद्व्याति अत्राहति॥
करुणविषये आश्रयणं विद्यते येषां भुम्ना अत एव कर्मधारयमत्वर्थीयाभ्या-
मिति ह नाश्रितम्। भुम्नावहति ह्यत्र पूर्वपदस्य प्राणितं।

ननु त्वयैकमसे देवास्त्वित्यावां कथाह वैशिख्ये-
त्यादि वक्षो वैद्यवावर्गः करुणै च संभोगात्मकेतत् प्रयोजनो वास्तं कर्मसूत्रं
यैकतवन्तसैः शृङ्गारो देवास्त्रिभिर्लक्षितानिर्मरणान्ताभिः अवस्थाश्रित्यु-
क्तो दर्शितः॥ अवस्थाग्रहणेन च तावन्तो बहवो विप्रलम्भा इत्याशङ्कं निराकरो-
ति। तेन चिन्तादयोऽपि व्यभिचारित्वेन रतेसैरनुज्ञाता इति तात्पर्यम्। चर्काण्ये-
णेदमाह परम्परास्वा बह्वीमकत्वे रतिरूपे स्थितं सति तदङ्गभूता दशावस्था

विप्रलम्भाङ्गं यथोदयनस्य पितृफलकावलोकनतः प्रभृति ।

ननु तत्रापि न रतिः कस्य विषयस्यानवगमात्
नहि विप्रलम्भाङ्गं निःसंस्तरोदयः साक्षिणो विद्यमानत्वादाकृत्या चकाम्यमानते
चित्यस्य ता आत् यदि परन्नाम ततो ननु तत्राप्येति यदातु विप्रलम्भा-
ङ्गता न भवति तदा स्वातन्त्र्यं यथा रावणस्यापि तदुक्तमस्मदुपाट्याय भट्ट-
तोटेन स्वातन्त्र्येण प्रहृतौ तु सर्व प्राणिषु संभव इति "

नन्वेवं व्यभिचार्यभेदात् करुणः कथं विप्र-
लम्भात् भिद्यत इत्याशंक्याह करुणस्त्विति "अथ मप्रकृतेस्तावत् न
विप्रलम्भाः स्थानाभावात् तदभावा विभावसामर्थ्येकै दिति तत्रतावत् करुणः
पृथक् दृढप्रतिष्ठ एव उत्तमप्रकृतावपि रतिविपरीतः शोकः करुणं स्थायीभूत
एवहि निरपेक्षो बन्धुजनविषये या अपेक्षा रता विवातम्ब न यथोक्तमन्वा
बन्धः कुसुमसदृशप्राणमिति ततो निष्क्रान्तो भावः कोकार्थेयस्मिन् आप-
क्तेषु विनिपतितस्येष्टजनस्य यो विभावनाशो वधो बन्धोवा ततः समुत्थानं
यस्य शापग्रहेणाप्रतिकायत्वे सत्युत्तमप्रकृतेः शोको दयस्थानमेतदिति
दर्शयति अन्यथोत्साहक्रोधातिविभावत्वं स्यात् शोकतमेव वपराकर्तुं कवि-
कुलचक्रवर्तिना पुरुषस ऊर्वशीवापप्राप्तिरनुकूलतातेन निबद्धा एव
विभावस्थायिभिर्भेदो दर्शितः ।

येपि चैते निर्वेदास्तेऽपि वस्तुतो रत्यननु-
गृहीता निरपेक्षाः शोकाद्वन्त्यन्येन एव ततोऽप्युह निरपेक्षभाव इति एव प्रसङ्गात्
करुणस्य स्वकृपामाश्रयाय प्रकृतं योजयति औत्सुक्यचिन्तितं चिन्ताशब्दो

अदोषनिर्वेदाद्युपलक्षणम् औत्सुक्यप्रधानां च चिन्तादयः तत्रैव सम्यगुत्थानं
विजृम्भो यस्य अतएव सापेक्षा यत्र रत्याख्या भावस्ते च सापेक्षाद्रूप्याख्या
भवन्ति नहि विप्रलम्भा विभावस्थायी च संज्ञागात् भिद्यते एक एवासाविति
हि बहुश उक्तम् "

एतदुक्तं भवति औत्सुक्यं विषयोन्मुखं तच्च गोष्ठे
विषये न संभावति एवं परीक्ष्य परीक्षाफलमुपसंहरति एवमेष इति "शृङ्गार-
इत्येकवचनेनैक एव शृङ्गार इत्युपसंहृतम् एवं सूत्रार्थे परीक्ष्यस्थपिते तद-
र्थस्य सुखग्रहणार्थं सूत्रार्थः विवरणरूपत्वात् सूत्रसमीपेऽप्युपचितत्वात्
कारिकामधुना पठन्ति "अपि चिन्तितं केवलं सूत्रं परीक्षापि यावदियं कारिकेति
समुच्चयार्थः " एवं सर्वत्र मन्त्रव्यम् तां कारिकां पठति "

सुखप्रायेषु संपन्नं चतुर्मान्नादिसंवकः ।

पुरुषः प्रमदायुक्तः शृङ्गार इति सेवितः ।

पुरुष इति शोकात् सर्वेदनात्मकोऽभिप्रेतः शोकेन च स्थायिसंविद्रूपो व्यभिचारि-
णस्तु भोगस्वभावात् तेन रतिरेव पुरुषः तस्याचेष्टम् "शब्दादयः पुरुष इति
एवं प्रमदापि तत्र शोकेन पुरुषस्य प्राधान्यम् प्रमदायस्तु भोग्यत्वे प्राधान्योद्व-
च तस्य भोग्येनापरतन्त्रिकरुणमिति नायिकान्तरयोर्गोपि न शृङ्गारहाणि ।
भोग्यस्य तु पारतन्त्र्योदवान्यसमीक्षणे शृङ्गारशृङ्गार इति दर्शितमन्त्रं स्थायिभेदः
वाङ्मनीयः सुखप्रायेषु संपन्न इत्यादि पुरुषविशेषणैव न समुचितस्यैव विभा-
वत्वं दर्शयति विभावाद्यो रसेष्वयं विना स्वादैव्य भोक्त्रेति निमज्जन्तं शोकात्
प्रधानत्वं च दर्शयति विषयसंज्ञास्पूर्णताभिमानजैव रतिरुचिता एतदर्थमेव

एतत्सर्वं

जेस ए अहं तादेण दिण्णति इदिसं सकण्णपूर देणं सति च एदे मवत्तं पत्तवः
मेव नायिकायाः प्रदर्शितम् अन्यथा नो नमत्वं स्यात् निजजातिकुलानुकुल-
संपदभावे तु रतिः पुरुषार्थरूपत्वात्पदेदया अत एव तत्र सर्वस्य प्रतीतिर-
रस्या नन्तरस्य भावनामिति बलोकस्य तात्पर्यार्थः विषयसामग्री संपूर्णा रस इति
ये मन्यन्ते तेषामुभयान्तिकारणमयं बलोकः संचेत्यं ग्यारव्यतो न भ्रान्तिजनकः
संश्रियत इत्यनेनान्वर्थतां पराकरोति

तथा हि उणाद्विषु शृङ्गरशब्दे निपातित

इति नैकं लं बलोकवृत्तमिदम् सूत्रार्थानुविद्धे यत्तदस्य अपि च अपि चेत्यस्य
भिन्नक्रमस्यार्थः प्रियो जने विदुषकादिः गान्धर्वशब्दे जीतादिदृष्टविषयोपल-
क्षणम् काव्यसेवाशब्देन विषयसंकल्पं विभावित्वेन लक्षयति यस्मात् काव्यार्थो
भूताद्रसात् काव्यार्थविदो भावान्तरं प्रादुर्भवति अतः सुखजनकत्वात्काव्य-
र्थो रस इति सप्रत्युक्तो नहि विषयसामग्री रस इति पूर्वं दर्शितम् धृतिप्रमाद-
शब्देन व्यञ्जितारिणो लक्षयति एक एव च परमार्थतः शृङ्गर इत्यभिप्रायेणादौ
अवस्थोपलक्षणद्वारेण सर्व एवोपसंहृतो मन्तव्यः

अथ हास्यं लक्षयितुमाह अथेति आत्मदा-

बेनेदमाह रतिरास्वादनाख्यां प्रतीतिं विदधाना नतां रतिरूपामेव विद्यते
प्रमुरेव विभावादौ साधारण्यात् हासं तु या आस्वादः स्यापि विकृतवेषादीनां
यमाजिकान्प्रति लोकवृत्तं हासहेतुति विभावसाधारण्यद्वारेण तदेकस्वभा-
व एवेति हस्मात्पुनरसनास्य चर्वणाचर्वणीयत्वाच्चास्य रतिशोकोव परमतत्त्वा-
तीय सैविदास्वादो धाराशब्दसुखदुःखरूपत्वेन निस्साधारणात्तीयत्व नियमप्रहं

गृहीतं हनुबलादेवोत्पद्येत यतः अतोऽनयोर्मृगिना प्रभवगं हणं कृतम् अन्येषु
तु विभावे साधारण्यसंभावना न दात्मकगृहणं नयविनयादेरन्यायकारिणः स्या-
नं कालादेरपूर्ववस्तुनञ्च सर्वान्प्रत्युत्साहक्रोधभयजुष्यप्सविस्मयहेतुत्वेन साधा-
रण्यविभावत्वादित्यन्तं बहुना तत्र वेषः केडादिरचना अलङ्कारकटकादिः
सचोन्नयोऽपि विकृतो देहाकालप्रकृतिवयोऽवस्थाविपरिन्ता हास्यस्य विभावः
एतेन सर्वरसा हास्येऽन्तर्भूता इति दर्शितम्

अथ विदुषकोऽपि तद्वेषं विदधद्वास्याभासं

प्रथयतीत्येतच्च प्रागेवोक्तम् परस्य सैबन्धी परः एवं भूतो देवदत्तास्य वैष्णवाय-
मन्तुङ्गोरो वा इत्युदुङ्कभाण्डनृत्तादौ दर्शयमानौ हासं करोति वेषान्तुङ्गोरो
गतात्तत्त्वादेरप्युपलक्षणम् धार्ष्ट्यं निर्लज्जता लौल्यं विषयेष्वनियतता
कुहकं कक्षजीवादिस्पर्शनिमित्तं विस्मापनार्थिद्यपि स्मृदं बालानां अङ्गविगमो विस्-
नादिव्यङ्गः एषां दर्शनमिति समासः दोषाऽतत्प्रकृतेरपि शयादयः अकार्य-
करणादयश्च विकृतवेषादय एव वा तेषामुदाहरणं वर्णनम् आदिग्रहणात्सङ्ग-
मस्मृत्यादिः ओष्ठादेः स्पन्दनशब्देन सम्बन्धः न्याक्रोडानं विक्लसो निमीलनैव
आकुंचनं त्वीषत् एतदुष्णयोज्यम् आस्यरागो मुखरागः पार्श्वयोर्ग्रहणं पीडनं तद्वदा-
शब्देन मोहं एते च विभावा अनुभावयञ्जितारिणश्च प्रकृतित्रयशब्देन यस्मि-
नादिभेदा बहुयने तेषु यथायोगं योजनीयाः द्विविधव्यायमिति आत्मस्यैवि-
भावैः विकृतवेषादिभिर्विदुषकः सर्वं हसति सतस्यात्मस्थो देवी च हासयतीति
तस्याः परस्थाः तादिदमसत् एवं हि विभावानामात्मस्थत्वविभागः स्यात्
न हासस्य किं च स्वामिनः बोकोऽनुजी विषु ओकं करोतीति परस्थतासर्वत्रयात्

स्वयं हि परत्र देव्यादौ व्यक्तः परस्थ इति चेत् गम्भीरस्य प्रभोरनुजीविताताः
 नुभाव्यक्तः क्रोद्योऽपि परस्थो भवेत् तद्विभाव आत्मस्थः अतः विभावस्तस्य
 इत्यस्य सत्परिहासोऽपि तादृहासे विभावः स्यात् एतच्च रत्यादिषु सर्वेष्वप्यस्मिन्
 तस्मादयमत्रार्थः परं हसन्तं दृष्ट्वा स्वयं विभावानपवयन्नपि हसन् लोकं दृष्ट्वा
 तथा विभावादिदृष्ट्वाऽपि गम्भीर्यादनुदितहासोऽपि परकीयहासावलोकेन
 नृद्वेपनं हासविशेषः संपद्यते एवेति स्वभावः यथा अस्मदादिमादिनसास्वादः
 संक्रमण स्वभावोऽस्यापि दन्तोदकविकारान्नगुरुपसंक्रमद्वर्णनादेव संक्रमन्ति
 एवं हासस्य भावतः संक्रमणोऽनेयमिति काष्ठश्रियञ्च तान्नास्वत इत्याह षट्मे
 दाक्षेयति ॥ द्वौ दूविति यथाक्रमविभावनारतस्य मित्यादि इति कैचित् तत्तत्सत्
 जेवान्तराणामपि प्रसङ्गात् तस्मात्संक्रमणान्निप्रोयेत तस्मिन् हि यदुक्तमप्र-
 कृतौ तत्संक्रान्ते हसितं संपद्यते अत एव त्रयवस्थो हास इति वदयते षड्वस्थो
 हान्यश्चास्यात् ॥ स्मितस्य ईषतायां हसितं ततो विज्ञेयं ततोऽपि परस्थगतं
 समीपगतं अन्यदपहसितं अतिशयेन वेत्युपसर्गभेदादर्थभेदः सौष्टवमनुब-
 णत्ताद्विज्ञादन्ताः धीरमिति मन्यरे कृत्वा ईषत्वं निर्वाहविकसितेति अर्थमिति
 स्मितानन्तरं संक्रमणकाल इत्यर्थः तदिदं स्मितमेव संक्रान्तं सदैवरूपतमेति त्व-
 र्थः जिहास्याया आविन्या दृष्ट्या निरीक्षणं यत्र काले उचितं तत्र संस्थानादेव आ-
 स्थान इत्यकाले ज्ञाकाद्यवसरे विद्वष्टे श्रवणकदुनाटक इति नाटकबद्धोक्तपक्ष-
 मात्रवृत्तिः स्वसमुत्थादत्यसंक्रान्तस्मितविहसितापहसितलक्षणः परसमुत्था
 संक्रान्तो हसितापहसितातिहसितरूपः हसितादिरूपसंक्रमणयोः कृष्टप्रकृतौ
 स्मितादिरूपपरितोऽप्यज्ञाकादिरूपं न संक्रमणं भावतीति उक्तमेव तत्र हि

मुगपदेव वारा एव विभावस्तच्चित्तवृत्तिमायापुरुषो विभावतमेति न कृत एव
 विभावास्तस्य चित्तवृत्तिं प्रसूय संक्रमयाद्यस्य प्रसूवतो हासमिव सर्वेषां आत्म-
 स्थ परस्थ भेदोपलक्षणमिति दित्यन्य एतच्चासत् अनुभावसिद्धमेव हीदं हासो सं-
 क्रामतीति ॥

अन्वस्वाह तिसृषु प्रकृतिषु त्रयवस्थो विभावतारतम्यात्
 द्विरूपं पुनरात्मपरस्थत्वेन द्विविधेति दादशभेदोऽयमिति कारिकातात्पर्यमिति
 अत्र च पृथक् विभावनमपि भवति तत्त्वतिप्रसङ्गात् तत्तत्तमिति नोदाहृतम्
 इदानीमवसरायातं कर्णं लक्षयति अथ करुणानामिति अथेतिक्रमे तत्र च
 यं क्रमः संगो गेहा हास्याद्भवेनापेक्षितो विप्रलेखेन च समानव्यभिचारिकत्वात्
 करुण इति ज्ञाताकारः ॥

तत्र च पूर्वपरविस्मरणस्मृतिस्वदेव विभागे एव क्रमो दर्शितः तस्या
 भिनया प्रयोक्तव्यं यस्यास्वाद्यमानस्य करुण इति न्यपेक्षोदयाति हृदयताहिकरुण
 लोके प्रसिद्धा सा च लिङ्गे रगुकर्तरि बोके प्रतीयतां सामाजिकानामिति करुणः
 यपदेश इति श्रीवाङ्मनः ॥ एतच्च पूर्वपरविस्मरणविप्रकृतमस्य यतः शोकं
 प्रतिकृतिस्तस्य करुणादयान्नामपरित्राणेच्छा सा कथं शोकश्रवणं किं प्रतिच-
 तिषो दयेति न विद्वस्तस्मात् करुण इति श्लोकस्य श्लोकः सर्वधारणत्वेन प्राग्यु-
 क्त्यास्वाद्यमानस्य संज्ञातदर्थमेव नाम शब्दः तत्प्रभावत्वं शृङ्गारव्याख्येयम् अत्र
 त्वप्रतीकारहेतुपलक्षणं ज्ञापनं हणम् ज्ञापकेशे पतितस्येष्टजनस्येयविप्रयो-
 गादयं तत्र विप्रयोगादयं संगमो विभावनाशनादि विद्वेदा देवाभ्युत्थादनम् तत्र
 विप्रयोगोऽपि विरोधः उपाहृत्यतः अत्रादिकमरणं अन्यादिकृतो विभावः

कृत उपधात इति तत्सत्, विभावनांशेन गतत्वात् व्यसनेन मृगया इति ना
 अनर्थजनकेन संयोगः विभावनाया दयोऽपि स्वात्मगतानोत्तमप्रकृतेः प्रोक्तं
 कुर्युः मध्यमाधमप्रकृतीनान्तु कुर्युरेवेत्यादिग्रहणं परिदेवनमात्मनो देवस्याव्य-
 स्य चोपात्तम्भः निश्वासदब्देन तदनन्तराविः उच्यते सोऽपूर्वस्व समरूपो
 लक्ष्यते स्मृतिलोपेन स्तम्भप्रलया लक्ष्यते वैवर्ण्याश्रुस्वरभेदा अत्र बहिरुद्भि-
 नस्वभावाः चित्तवृत्त्यात्मानो गृह्यन्ते तथा हि वहारो भवन्ति अप्रुणा पूर्णोऽस्य
 कण्ठो न च नयनजलं दृष्टमिति एते ह्यश्रुप्रभृतयो व्यभिचारित्वात्त्रिनेयत्वाप-
 जीवनायेव गृह्ये निर्दिष्टा इत्यवोचामः वक्ष्यामश्चेतेन नयोनिरुक्त्यमेवमन्यत्रापि
 व्याधेरुन्मादापस्मरौ भेदेन वक्ष्यामः वधडाब्दे बधोदेरप्युपलक्षणम् विलियमि-
 ष्टजनवधादियेन वक्ष्येनेत्येते तस्य श्रवणात्तेन च दृष्टजनस्य विभावनादुद्भि-
 द्भयमाश्रयमाणं वा कर्त्तव्यः कर्त्तव्यविभावनेनापि निबन्धनी गमिति तात्पर्यम्
 एकारित्वं प्रकरोः आबद्धाः प्रायासां विभावनायोऽनुगोचस्तद्वारेण च व्यभि-
 चारिणोऽप्युपलक्षितुमार्यान्तरं संस्वेनेत्यादिबहुवचनं प्रकृतिदेवाकालदशा-
 हेत्वादिभेदेनानेकप्रकारत्वज्ञापनार्थं मोहो जडतांतेनान्ये व्यभिचारिणोप-
 लक्ष्यन्ते देहस्यायासनं पातनं वेष्टनादि अभिघात उरस्ताडनादि एते चानुभा-
 वाः प्रकृतिभेदेन यथायोगं विभजनीयाः करुणो रोगादित्युक्तम् सकीर्णोद्भ-
 इति क्रमं केचिदाहुः

अधुना रौद्रं लक्षयति अथ रौद्रो नामेति आत्म

ग्रहणस्यायमाशयः अन्यायकारिता प्राधान्येन क्रोधस्य विषयस्तानुद्भि-
 जने सर्वोऽपि मनोरथैरपि रुधिरपानमपि नमादियन्ते तथा चाह लोकः

तादृशो यदि लभ्येत तत्तदीयं संधारमापि पीतानतृप्येत महाकविनाभा-
 सेनापि स्वप्रबन्धउक्तः

त्रेतायुगं तद्धि न मेधिली सा

रामस्य रागपदवीं मृदु चास्य चेतः

लब्धा जनस्तु यदि शवणमस्य कायं

प्रेक्षित्य तन्ना निलशो न विद्यानिगमी इति

तेन हास्यवत्माधारणविभावताद्यवर्णापि क्रोधमस्येवेति तद्वसनाचर्येणोद्भ-
 क्रोधात्मक एव उद्भूतं हन्तुं वेष्टान्त उद्धताः तद्वेषधारिणो ये नराः तत्प्रकृतिः
 चर्वणं यहेतुरस्य अत्र व्याचक्षते युद्धहेतुकमेतत्तमनुष्येषु श्रीमसेनादिषु
 रुधिरपानादिलक्षणं रक्तोदान्मास्तु स्वभावोद्भातानां तद्वत्तः श्रीमस्य संधार-
 मागन्न युद्धहेतुकम् अपि तु विपर्यये उद्धतस्वभावत्वादेव ह्यसौ क्रोधा-
 परवडाः सन्ननुचितमपि प्रतिज्ञातवान् तन्निर्वाहार्थं राक्षसाधिष्ठानमस्य
 कविनावेणोसं ह्ये वर्णितम् तस्मात्सर्व एवेते स्वभावक्रोधानास्तदनुसारिणि नटे
 रौद्रास्माद्य इति मुतस्व प्रकृतिसंग्रामहेतुक इति चायमर्थः युद्धस्य कविनः
 प्रदर्श्यमानहेतुककुत्सितहेतुधीरो हि तस्योचितो हेतुर्न क्रोधाः तथाच प्राधान्ये-
 न युद्धेन वीर एव व्यपेक्ष्यते तस्माद्भिन्नमेते स्वभावक्रोधाना अपि किमुद्भि-
 पनमपेक्षन्ते ओमित्याह सचेति क्रोधादिप्रकर्तुं आश्रयणं दारोदस्वनी-
 करणं अधिद्वेषो देवाज्जात्यभिजन विद्याकर्मनिन्दा अनृतस्य बकस्यापि
 अपसत्यस्य वचनं उपधातो गृह्यन्त्याद्युपमर्दनं वाक्पाकस्य वधाद्युपन्यासिन-
 तर्जनं अग्निद्वेहो जिघोसा मात्सर्यं गुणेष्वसया आदिग्रहणाद्व्यापहरणादि

एतैरुत्पद्यते तद्विनाभावत्वेन तर्क्यमाणैः अस्य ताडनादीनि कर्माणि रक्तनयनाद-
 योऽनुभावा इति पृथक्कुरुपणं तुल्येऽप्यनुभावत्वे विदोषरत्नापनार्थं विदोषस्तु
 पूर्वेषां वचनमात्रेण व्यावर्णनं रङ्गप्रत्यक्षतोऽप्यदर्शनीयत्वात् यद्वदयते हृदं
 राज्यभ्रंशो मरणं न गंगोपरोधो नैव अप्रत्यक्षकृतानि प्रवेदिकैः संविद्येयानि
 रक्तनयनादिरङ्गं प्रत्यक्षकृतं प्रहरणं तु पूर्वत्र प्रमादपरितमिति कश्चित्
 इदं तु पृथग्विधाने तुल्यं प्रवेदनम्

अयं चात्राशयः रङ्गादां गच्छतमनुष्णाः

उद्दीपनहेतुर्विनापि चेष्टितमात्रं यदापि कुर्वते नर्मगोष्ठ्या यपि च तत्र ताड-
 नादिप्रधानं तद्वद्वृत्ति यच्च किंपिदारभन्त इति उद्दीपनसंज्ञा ताडनादिभिर-
 एव रक्तनयनाद्यादिकी भवति अत एव पुनश्चादः तत्र ताडनं तत्तार्थभिधातः
 पाठनं द्विधाकरणम् पीडनं मर्दनं कर्तनं भेदनम् परस्परमित्यादिवियोजनं
 भवेत्पुन्येन प्रहरणानां आसमन्ताद्वरणं बास्तस्य संपातनमविदारयतेऽपि
 संप्रहरणं विदारयतः पातनेनैतत् रुधिरस्याकर्षणं रङ्गः प्रकृतयोहि निर्मण
 विप्रहरणं किन्तु रुधिरगमनमात्रफलं न त्वधिकं रहे च तेन येन भ्रुवोऽपि
 मुक्षेपोऽभ्युदयो दन्तोऽप्यस्य यथायोग्यं पीडनं हस्ताभ्यामभ्युदयनिष्पन्नं संघर्षणं
 भावा इति व्याख्याचारिणः असंमोहः संमोहविपरीतो विरोधेन तत्राहति संशुद्धिः
 सम्यग्बोधः उत्साहः त्र व्याधिचारिणोऽस्य प्राधान्येन रक्ती यत्वात् संवेद्येय-
 बाह्या अभ्यन्तव्याप्तिकाभाविऽपि विषस्पशज्जरादिनाभवन्ति ततो नैकात्मिका
 अन्तरा मर्माद्रुता व्यक्तनगृहणादिभिरुद्रुता बाह्यैः स्वयंदिभिरुद्रुता व्यभिचा-
 रिरूपार पातताः एषेऽव रौद्रोरस इत्यभिप्रायं सुहीता नोदक आह

यदीभिहितमिति सिद्धान्ती तु एषु रौद्रौ भवत्येतेत्यादिप्रमाणह अस्य न्याय-
 मिति अन्येषां कविगटाभ्यां प्रायज्यमानां बन्धो जयतेत्यादिप्रमाणे अभ्युदय-
 अत्रेति राक्षसादिषु एतदिव न्यनक्ति नैहीति स्वभाव इह नान्तरं मत्कारणत्वात्
 वेत्येवोऽन्यवच्छेद एव सूचितः स्वयंतेषां भाव नानुत इत्यर्थः तानाहुनोद्दीपन्या-
 मोऽपि अविरुद्धाऽन्यथा स्वभावोद्दीप एव रक्षादादिभिर्मात्रेण स्य अनुबद्धाद-
 युखादि तत्र राक्षसादिषु दयोऽपि न परिजने सदा कृद्वादीति प्रतीयन्त इत्यत्रा-
 यनाह कस्मादिति

अत्रोत्तरं बद्धाहव इति लोकप्रसिद्धाकारविपरी-

तोहि तेषामाकारस्तत्र च परविनाशनादिसन्निर्जानतन्तपक्षयोर्वकं दृष्टं वा
 कर्मतेषां व्याघ्रियंततस्मादुद्दीप्यदृष्टेषु स एव क्रोधात्मकोऽभिर्मन्त्राऽजयत
 इति सामाजिकानां ज्ञानं दुर्ज्ञेयं रौद्रास्वादरत्नं पराणां दव यत्कोपकान्ते दृष्टं तत्
 देव तेषां उद्दीपनं तारकयोः कृत्विन्नोचनमत एव भीममस्मिन् कृष्णं सदैव रूपं येषां
 नित्ययोगः इति अत एव च न बह्वीहिरत्र कृतः

न केवलं कायस्त्वदीय इत्यं गच्छेष्टितमपि तदीये

दृश्यमानं रौद्रास्वादजमस्मैति दधीयति चेष्टति स्वभावेनोत्पितस्य स्वि-
 रूपि यच्चिष्टितं वायिकं कायिकं वा तदेषां ताडनादि प्रधानमिति स्वभावेनोत्पित-
 प्रवेणे च रौद्रास्वादेतुः यागीणे अधिकवाये यस्य मानसन्तुर्वापितः अप्रत्यक्षत्वा-
 न्नाहं स्मिन्मिति यदुहं तत्स्फुटवति गृह्ण रञ्जेति गृह्ण रञ्जेति तत्राह भावः
 प्रमदोद्यानादिः सोऽपि तैः प्रसभ्यति क्रूरस्मारतया संभ्येत यत्रोऽस्य वीर्यम्
 हं पुनरन्यदिति चरुदस्यार्थः तथा आसमिन् पातित्वनिविभ्रमहरस्याप्यनु

इत्याद्युदाहरणम् । तथा नानादिवेषवस्तिगद्योऽयं मन्त्रयमकृतः शैलनायामकृतोति
शैलत्वकदापिकमन्यनापि न दृश्यति प्राक्श इति ॥

युद्धतमगुण्यु तर्हि कथं शैलत्वकारो न हिते
बहुबाहुत्वादि युक्ताः इत्याशङ्क्याह तेषां चेति राक्षसादीनाममुकादिण इति तामसः
प्रकृतितया तत्पट्टाः अनुगमित्वेन न मन्त्रन्यासि कृत्यर्थः कथमग्याह संज्ञा म-
संप्रहारग्रहणेन पूर्वोक्तं ताडनपाटनादि गृह्यते तेन बहुबाहुत्वाद्यभावेऽपि युद्ध-
तमगुण्यावागच्छ चेष्टितेन क्रोद्योचितौ शैलप्रकृतय इति लक्ष्यते एवं सैव दान्ते
त्यादावयोगव्यवच्छेदे निश्चितः ।

अन्यतुवीरप्रधानाः अश्वत्थामजामदग्न्यादयः
तेषु स्वरणमहिम्ना भवत्येव क्रोधो शैलस्वादयोगः राक्षसादीनामपि पहासवो-
कादिः स्वकारणादिताडनभ्रुतक्रोधो हास्य करुणार्थश्च हयोगो भवत्येव तेषां
न शैल एव रसः ।

ननु सामाजिकानान्तथा श्रुतराक्षसादिदृष्टिने
कथं क्रोधात्मक आस्वाद उच्येत हृदयसेवाद आस्वादः क्रोधे च हृदयसेवादः
तामसप्रकृतीनामेव सामाजिकानामिति दोषादिसदृशाः तन्मयीभूताः अन्याय-
कारविषयं क्रोधमास्वादयन्तीति न किंचिद्वराम "विकृतं यच्छेदमन्यथादिकरणं
गुह्यदिपरेण क्रियमाणैश्चित्युतेन युक्तं यद्युमितस्य परक्रोधादेविभावत्तुहम्
संज्ञा मायसंभ्रमः शस्त्राह यत्तु विसम्बद्धे दमाह युद्धविरिडपि हितन्नास्ति युद्ध-
वदयेन उग्रकर्मणि उग्रणि औग्रप्रधानानि यावि रणेन तस्य अनुभावानह-
नानाति ॥ स्वरणप्राप्त्यान्यं नाना तस्य विमर्कतनादि हृतविरिरस्यापि

क्रोधातिशयं सूचयन् विराद्धे दमाह युद्धविरिडपि हितन्नास्ति युद्धवदयेन
उग्रकर्मणि उग्रणि औग्रप्रधानानि यावि रणेन तस्य अनुभावानह-
नानाति ॥ स्वरणप्राप्त्यान्यं नाना तस्य विमर्कतनादि हृतविरिरस्यापि

क्रमप्राप्तं विरि न द्रव्यति युद्धविरि हि संज्ञामयं प्रहा-
सयोगो रौद्रोपि विरि जिघांसेत्यानन्तर्यमथ बाधेनाह उन्नामानां प्रकृतिः स्वभा-
वो यतः उत्साहोऽतो विरि रसोऽपि तथा यदि वा कान्ये नात्ये च प्राकृत्यमान उत्तम-
प्रकृतिर्ह तु रस्येतामवर्णतायां हि सर्वत्रोत्साहः आस्वादो हादिसंपत्तिरिति सैव
विभावत्वेनोपदिष्टः असंमोहनाद्यवसायो हि वस्तुतत्त्वनिश्चय इति मन्त्रादिकः
दर्शिता असं हस्तविनिवेदोऽसंमोहो रावणाह तस्य उत्साहकारित्यसत्
भवत्यत एव चतुर्विषय नायकेषु विरतमनुयायित्वेन वदयेत धीराद्युत इत्या-
दि तत्र सर्वो जन उत्साहवानेव किंचु विषय इत्यनुपदेक्ष्य चरिताय दोषकचरि-
तमुपदेक्षाह तेषामुचित एवावसरे उत्साहोऽग्नियुक्तिः उचितत्वं चावसरस्य
संमोहनादि संपत्तिरिति सैव विभावत्वेनोपदिष्टः असंमोहनाद्यवसायो हि
वस्तुतत्त्वनिश्चय इति मन्त्रादिकः दर्शिता असं हस्तविनिवेदोऽसंमोहो रावणा-
हतः उत्साहकारित्यसत् ॥ अज्ञाद्वर्धत्वात् तत्रापि च पराक्रमनयादिरेव विभा-
वाः सन्त्यादिगुणानां सम्यक् प्रयोगो नयः इन्द्रिययो विषयः बन्ते हस्यप्रस्थ-
पादातः पराक्रमः परकीयमण्डलाक्रमेणावस्कन्दः युद्धादिके सामर्थ्ये शक्तिः
प्रतापः शत्रुविषये यन्ताफारिणी प्रसिद्धिः प्रभोवास्तिजननानागतिरसंगत
आदिग्रहणेन नयः प्राश्नति एते च संपूर्णस्वभावा एव विभावाभावन्तु तमस्य

कदाचित्कचित्तीतिक इति पृथक्पृथक्गुदाहृणमसत्

वस्तुतां ह्यत्रोदाहरणं सर्वमेव रामादिचरिते सचि-
वायतीसहो चवत्सराजप्राये नायके यथायोगं सचिवगता उप्येते मन्त्रव्याः
प्रतिनायकगता अपि चेत उत्साहमेव जका इति यथायोगं व्यस्तवामस्तमेव कलम-
कविना कार्यम् स्थैर्यमचलनं गम्भीर्यकृतं स्वैरर्णोर्ज्ञेयं युद्धादिक्रिया त्यागे
दानं वैद्यारयं सामादुपायचतुष्कस्य एकद्वित्रिचतुरादिभेदैः यथाविषयं नियोजनम्
विविधधर्मादिलक्षणमर्थज्ञैर् विज्ञेयैर्मन्त्रिस्तथाय विषयित्वात् अविस्मयाव-
मो हाञ्च योऽयवसायो निश्चयः संचोत्साहयतोत्युत्साहः

एतदुक्तं भवति आपद्युक्तनिम्नतमं सत्त्वं
सन्तोषं मिथ्याज्ञानं चापास्य यस्तत्त्वनिश्चयः स एवेत्साहेतुः प्रधानतया त्रेतु-
तमः प्राधान्यादशास्त्रिकानुचितबन्धादापीति मोहविस्मयप्राधान्यं स्थितिः
स्थैर्यं वीर्यं ज्ञेयं गर्वपदेन तदनुभावा लक्ष्येत उत्साहनमुत्साहो बलस्य विष-
णप्रायस्योत्तजनं यथासेतुबन्धकोषे पराक्रमः पराक्रमणा इत्यमत्र भवति
रस्मितव्यं बौद्धव्यमिति बलस्य व्यापारणादितिकत्वेत्यानां भृत्यानां प्राभावनाप्र-
भावसैपादगं आक्षेपं तत्त्वन्तरस्य सूचनं तेन कृतानि तत्प्रधानानि यानि वा-
क्यानीति गम्भीरदूरवगाहार्थं वाक्यानामित्युक्तम् वीरस्य भीतावयवप्रधानत्वात्
बलानकं लक्षयति अर्थेति विकृतो रवो हास्यादिः सत्त्वानां पिशाचानां दर्शनं
तस्योद्देगी परगती इत्यागा रस्यारण्यस्य च गमनं प्राप्तिः स्वजनस्य योवध-
बन्धो तयोद्वेगं प्रत्यक्षप्राप्तं आगमेन कथा विद्वान्क्रान्तरयोऽपि पुनरनु-
सन्धानेन स्मरणं पेपितुं प्रवृत्तं यत् करचरणं आदिकर्मैव अयव्यक्तं व्याख्यादि

वैलक्षण्यसूचनात् पुलका रामकुपान्नातः स्ववस्य अदस्यभावविषयस्य गुरु-
त्वादिन्ययमावायः अर्थे तावत्सन्तोषोच्चात्तादिषु तदर्थेन मोक्षमगद्यमप्रकृति-
पुत्तेऽपितु गुस्यो रात्र्युच्य भयं दर्शयेयुस्ते दशातिरपि एवं सुतरामुत्तमत्वं श्रमति
अप्रभुत्वं चामान्यानां यथाहः स्वच्छाचारि भीतएवारमोति अनुभावानुत्तथा
स्निष्टास्तत्र क्रियन्तः लोके येन सत्यत एव भीताः यस्मिन् भुविदीनां प्रतीतिर्भवति
अस्वभाविकलाक्षकृतकत्वं बहुतरकान्तागुवर्तनं आस्ताद्यत्नाच्च रसत्वं न च
अभिचारित्वं तद्विदत्तास्या यदि स्वभावत एव जीकां चत्वाल्लभ्यमुत्पद्येत न
गात्रादीनां भेदे वर्णकर्मसंस्थानादिविषययोगे बोध्यमिति क्रम्यति बोद्धुं कौदीनां
कत्वेन विनिर्द्वयकृतः उद्देगल्लसन्नसोदो ता प्राणां अस्तनामुत्सस्य तानु-
निशेषः हृदयस्पन्दनं अतिवेगेन ह अर्थमन्याभोजनमिति वीररस इत्यादिः
संबध्यते ता एता ह्यार्थो एकप्रघट्टतया प्रवृत्तार्थैः लक्षणत्वेन परिताः मुनिनातु
सुखसंज्ञायाः स्थानं निर्विशिताः सत्त्वसमुत्थमिति सत्त्वं मनस्समाधानं तन्मन्त्रं
इति नटस्यैवं विद्वा साच सर्वविषयेति टीकाकारः तदिदमसत् कविनट्या-
साथमेव सर्वमिदं प्रकरणं लोके विभावानुभावाभिजयादि व्यवहारात् तस्मा-
दयमत्रार्थः एतत्तावद्वयं स्वभावजं रजस्तमः प्रकृतिनां नीचतामित्यर्थः येषां
य सत्त्वप्रधानास्तेषां सत्त्वसमुत्थं प्रयत्नकृतमभिस्वानुभावे कार्यम् किन्तु मृदु-
वैष्टितैर्यस्तत्त्वकृतं पुनश्चाब्दे विबोषयेत्तकः

ननु च राजादि किमिति गुर्वदिभ्योभयंकृतं
दर्शयति दर्शयित्वा किमिति मृदुत्वं गतत्रकम्पनादिप्रदर्शयति किमिति भयानक-
एव कृतं मुहं सर्वस्य हि कृतकत्वमुक्तं भवति यथा वैकुण्ठनाथोक्तिः कृतकं

रतिमादयस्मिन् इत्यादिभ्यसाधारणमुक्तेतरमाह-तथैव कार्यमिति॥ अथैहिप्रदक्षि-
 तेगुरुविनीतं जानाति॥ मृदुपेष्टिततया चाधमप्रकृतिमेनं गणयति॥ कृतकप्रद्वारा-
 वैभोगोपादशामां नक्षत्रितयुसुषार्थसिद्धिः॥ तेनैव हिउक्तेन प्रकारेण कार्यं पुष्पाः
 र्थे लभ्यन्ते॥ र्थविशेषो लभ्यते॥ यत्र तु राजा मरुतकं पशानुग्रहाय क्रोधविस्म-
 यादीन्दर्शयति तत्र व्याधिपासितैः तेषां न स्थायितेत्येतदर्थस्सुप्तितामेव गुरुवैभ-
 न्तरप्रसिद्धामायी पठति॥ करचरणेति॥ नित्यमिति॥ कृतकत्वकृतकत्वे च॥ अवसर-
 प्राप्तं बीभत्सं लक्षयति॥ अथेति॥ हृदयस्यापि किंचित्कस्यचित् निसर्गतः
 अप्रयत्नं लभ्यते॥ द्विजानामप्रियं ^{जो} श्रुत्यादि दोषादथा बन्धोपहतस्यक्षीरं
 अजो ह्यं स्वरूपेण ^{जो} दृष्टमपि तु मन्त्रायुपहतं अनिष्टं यत्रानिष्टं भुक्त्वेनेच्छाकृ-
 तासंसारः पिण्डिकादणं मुखस्येति तदङ्गनो संकोचनं उल्लेखनमुल्लेखः निष्ठी-
 र्गमं कफनिरासनं उद्देजने गात्रेष्टुल्लं नं नासाप्रसिद्धादं दुर्गन्धप्राये दुष्टं प्रति-
 घातादव्यक्तानि वा दयोः पतनानि यदिवास्विकं स्थिकदुःखान्तायाकुले पितृवने सं-
 चरन्तेऽस्फुरेतानि पादपतनानि कचिदूर्धाणि अन्यत्र द्रुस्वानीति सर्वत्रान्ते
 अद्भुत इत्युक्तं लक्षयितुमाह॥ अथेति॥ दिव्या गन्धर्वादयः इत्सितः इत्ययमिति
 रर्थः॥ अन्ये गानो रथस्तयोः प्राप्तिः उपचयनं देवकुले च गमनस्तस्याद्भुतविभावे
 येन तत्रत्यं सरसं निवेशादि न कचिदुष्टम्॥ सभाग्रहविशेषः विमात्रादिनि
 दिव्यरथमायारूपपरिवर्तनादिका इन्द्रजाले मन्त्रद्रव्य हस्तयुक्त्यादिना असं-
 भववस्तुप्रदर्शनं तस्यैतद्भुतस्य हर्षाब्देनात्र तदनुभावाः साधितविवदमं
 साधुवादः दानं धनादेः प्रबन्धं सत्ततं कृत्वा हाहाबाब्दस्य कौश्लं चेतस्य
 अङ्गुलस्य भ्रमणं अतिशेते इत्यतिशयोक्त्यापेक्षया योऽर्थउक्तुं फलं वाच्यभूतन

युक्तं यद्वाक्यं यस्य बाल्यं कर्मकर्म कर्मोत्कर्षं प्रवेष्टायां रूपं सर्वमित्येवं प्रकृत-
 मिति यावत्॥ स्पष्टाग्रहबन्धेन तद्विभावतया विनयो लक्ष्यमाणः लक्ष्यतामिति
 ककुच्चितेनेत्रेत्तत्त्व

किंचिदाकुञ्चिते नेत्रे कृत्वा श्रुत्वापि च॥

तथासगण्डयोः स्पष्टात् स्पष्टमेवं विनिश्चिपेत्॥

इति गात्रस्योर्ध्वं सा ह्यादं धूनं उल्लेखनं बहुवचनं प्रकृतिभेदेन प्रकारवैचित्र्यं
 सूचयति॥

अथ प्रधानभूतविभावानुगुणभावप्रतिपादनं भेदप्रद-
 वीनं व्याजेन करोति॥ शृङ्गारमित्यादिना च वाक्यसौ द्वेहि तत्र स्वभावसौ द्वे इति व्य-
 वहरिष्यते॥ स्वभावानुसारित्वाद्वाक्यस्य धर्मोपघातज उत्तमानामपि शोभनहेतु-
 त्वात् शोकबाब्देन स्वजनादिनासौ च॥ एते त्रयो विभावा धर्मबन्धितानि शोभादि-
 क्रिया अतएव तदयनादिनि नियमानुभावात्मकं प्रतिनायकगतानु विभावस्त्वाम-
 पि व्याजदिति कृतक इत्यर्थः॥ अनेनाबुभावमादर्वं दर्शितम्॥ अपराधयन्त्य-
 पराधाः शोरादयः

यत्तु स्वभावत्रस्तहृदयानां स्त्रीबालादिनां तृणेषु
 कम्पमाने भयं तद्विज्ञासितकम् विज्ञोषेण त्रास्यत इति विज्ञासितो बालादिः तत्र
 कृतित्वाद्भयानकम् तथोक्तम्॥ ततः संज्ञायां कण्ठं गुण्यायपनाथात् परमार्थतोऽपि
 उत्तमानो दयविशे इति त्वसत्॥ भयं हि विनाशशङ्कात्मकं नोत्तमेषु संभवति
 तथा च भयन्नाम स्त्रीनीचप्रकृतिकमिति सामान्येन लक्ष्यते॥ कथिरान्तादिद्वी-
 नाये बीभत्स द्रोभाणत्वाद्बुद्धः॥

अप्युक्तं तत्परं पुंरुपस्यतिर्गुणवैतुष्यमिति श्रवत्येव तादृशानुवैराग्यं ज्ञान-
स्यैव पराकोष्ठेति श्रुजज्ञं विभुनैव भगवता श्रयधारिणः ततश्च तत्त्वज्ञानमेवैवं
तत्त्वज्ञानमालम्परिपोष्यमाणमिति नूनान्निर्विदः स्थायी किन्तु तत्त्वज्ञानमेव स्था-
यीति श्रवेत्

यत्तु व्याभिचारित्याख्यानावसरे वक्ष्यते तच्चिस्कात्
विश्रमविप्रलब्धस्योपादेयत्वनिवृत्तये यत्सम्यक्ज्ञानं यथा ^{॥ बुद्ध्या} दुग्धोऽनडुंस्तनश्च
नतो गौरिति परंपरिष्वक्तं ^{कुं} षष्ठे युवतिरिति लावण्यरहितशुक्लापैरुयाद्या वि-
कचकिरणे काचशकले मया सूडेन त्वं कृपणमगुणज्ञं प्रणमतेति तन्निर्वेदस्य
खेदरूपस्य भावतेनैतच्च तत्रैव वीक्ष्यामः ॥

ननु मिथ्याज्ञानमुल्लेखे विषयगन्धः तत्त्वज्ञानात्
प्रक्षाम्यतीति दुःखजन्मा सूत्रेणाक्षेपात् अपादैर्मदोद्भिः मिथ्याज्ञानापचयकारण-
तत्त्वज्ञानवैराग्यस्य दोषापायत्तद्वणस्य कारणमुक्तम् ननु ततः किं ननुर्वेद-
स्य निर्वेदः कएवमाह निर्वेदो हि शोकप्रवाहप्रसररूपश्चित्तवृत्तिविशेषो वैराग्यं
तु रागादिनां प्रवृत्तयः ॥

भवतु वा वैराग्यमेव निर्वेदः तथापि तस्य स्वकर्त-
णवज्ञानं मध्यभाविनोऽपि नमो द्वे साध्ये सूत्रस्थानियतात्यपादाचारिव किं च
तत्त्वज्ञानान्तिता निर्वेद इति त्रामस्यैवेदं निर्वेदं ह्यमृतं तत्रैव स्यात् ^{मरे} स्यात्मान्तयोः
पर्याप्तत्वं हासहास्याभ्यां व्याख्यातं सिद्धम् साध्यते यदेतन्मौलिकं त्वेन सा-
धारणस्माधारणतया च वैलक्षण्यं त्रामज्ञानयोः अपि सुलभमेव तस्मान्न निर्वेद-
स्थापीति अन्ये मन्यन्ते रत्यादय एवाष्टौ चित्तवृत्तिविशेषाः उक्तास्त एव

शा

कथितविभावविविक्तश्रुताद्यलौकिकविभावविशेषैश्च विचित्रा एव तावत् ततश्च
तन्मथ्यादेवान्यतमोऽत्र तत्रानाहतगनगयसात्मविषया रतिरेव मोक्षसाधनमि-
ति सैव देव-ज्ञाने स्थापयितीति यथोक्तं यज्ञात्मरतिरेव स्यात् आत्मतत्त्व-
मानवः आत्मन्येव च सन्नुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यत इति ॥

एतं समस्तविषयं वैकृतं पश्यतो विप्रं च बोधये-
बिन्लोकयतः सांसारिकं च वृत्तान्तमपकारित्वेन पश्यतः सातिदायं असौ माह-
प्रधानः विनयमाश्रितवतः सर्वस्मात् विषयसाधुता ^{र्था} बहताः सर्वलोकां स्पृष्ट्वा
हपि प्रमदादेर्जुगुप्समानस्य पूर्वस्वात्मातिदायनाभात् विनयमानस्य मोक्ष-
सिद्धिरिति हासदीनां विस्मयान्तानात्मन्यतमस्य स्थावित्तिनिरूपणीयं ज्ञेय-
तन्मूर्तेः संमतम् यावदेव हि विशिष्टाद्विभावात् परिगणयत्यादिबाब्देन च
तत्प्रकारमेवान्यस्मिं एहीते तावदेव तद्वृत्तिरिक्तालौकिके हृत्पुनतानां रत्यादिनां
मनुजानन्देवापवर्गविषयत्वम्

एवंवादिना तु परस्परमेव विचारयतामेकस्य
स्थायित्वं विधीयते एव तदुपायभेदान्तस्य तस्य स्थायित्वमित्यायुच्यमानं प्रगु-
णमेव स्थायिभेदेन प्रतिपुरुषं रसस्याप्यानन्यापत्तौ मोक्षैकफलतोदकोरस-
इति चेत् द्वैकफलत्वे वीरसौ द्वयोरप्येकत्वं स्यात्

अन्ये तु पानकरसवद्विभागं प्राप्राः सर्वएव
रत्यादयोऽत्र स्थाविनामित्याह-चित्तवृत्तीनामगुणपद्मावात् अन्योन्यं च विशेषा-
देतदपि नमनाज्ञम् कस्तु ह्यत्र स्थायी उच्यते इह तत्त्वज्ञानमेव तावत् मोक्षसाध-
नमिति तस्यैव मोक्षस्थापिता युक्ता तत्त्वज्ञानं च नामात्मज्ञानमेव आत्मनश्च

व्यतिरिक्तस्यैव दयस्यैव ज्ञानं परो ह्येवमात्मनात्मैव स्वात् विपश्चित्तं चैतदस्म-
 दु रुचिः अस्माभिश्चान्यत्र वितन्वत इति इह नाग्निनिर्वन्धः कृतः तेनात्मैव
 ज्ञानान्वादि विष्णु धर्मयोगी परिकल्पितविषयो परागरहितोऽत्र स्थायिनचास्य
 स्थायितया स्थायित्वं वचनीयम् रत्यादयो हि तत्तत्कारणान्तरोदय प्रालयोत्प-
 द्यमान विस्मयमानस्तु तयः केचित्कालमापेक्ष्यकतया स्थायिरूपात्मभित्ति संश्रयाः
 सन् स्थायिन इत्युच्यन्ते तत्त्वज्ञानन्तु सकलभावान्तरोभित्ति संश्रयाः प्रपद स्थायिन
 इत्युच्यन्ते तत्त्वज्ञानन्तु सकलभावान्तरोभित्ति स्थानीयं सक्स्थायिभ्यः स्थायित्वं
 सर्वा रत्यादिका स्थायिचित्तवृत्तिव्यभिचारी भावयन्ति सर्गत एव सिद्धस्थायीभा-
 वमिति तन्मत्तवत्त्वेन अत एव पृथगस्य गणनान युक्तं नहि सण्डमुण्डयोर्मध्ये
 तृतीयं गौतमीयमिति गण्यते तेनैकान्न पञ्चादात् भावा इत्यप्याह तमेवास्या फिक्कं
 पृथक् गणनमिति चेत् पृथगास्वादयोगादिति भूमिहे नहि रत्यादय इतरा संवृत्त-
 न वपुषा तथाविद्यमात्मरूपं लौकिक प्रतीतिगोचरा स्वगतमध्यविकल्परूपे
 व्युत्थानावसरं गुणान्धीयमानं पितृत्वन्तरकल्पमेवावभाति भासतां वा
 लौकिके तथा तथापि न संभवन्मात्रस्थायिनां गणनं रसेष्टेष्टु अनुपयोगात्
 आपितु व्यभिचारित्वात्तद्वृत्तीयत्वं विज्ञायेत निति तथाहैकान्न पञ्चादात् अवेरि-
 त्येतत्तत्तद्वृत्तौ पन्ति न चास्यात्म स्वभावस्य व्यभिचारित्वं संभवादवैदग्धिना
 बहत्वादौचित्यस्य समान्यस्वभावस्य दमश्चिदेन मुनिर्व्यपदिष्टः यदि तु स एव
 वामशब्दे व्यपदिश्यते निर्विदग्धत्वे वा तन्न कश्चिद्वा केवलं आमक्षितवृत्त्यन्तं
 निर्विदग्धपि दारिद्र्यादि विभावान्तरोत्थित निर्विदग्धत्वात्तयो न भवति तज्जाति-
 य एव हेतु भेदापि तद्व्यपदेदयो रतिभयादिभिरिव तदिदमात्मस्वरूपमेव

तत्त्वज्ञानं क्षमता च यत्कालुष्योपरागविशेषा एवात्मनो रत्यादयस्तद्वृत्तौ मेऽपि वि-
 रुद्धमस्य रूपमप्याद्यानसमाधिबलादिरात्रास्य व्युत्थानेऽपि प्रशान्तिरभवति
 यथोक्तम् प्रदान्तवाहिताग्नि संस्कारादितत्त्वज्ञानलक्षणस्य च स्थायिनः सम-
 ताऽयं लौकिकलौकिकादिचतवृत्तिकालोपाहृत्यभिचारितमभ्येति तदनु भावा
 एव च यमनियमाद्युपकृता अनुभावादुपाहृत्यभिन्नयस्य ह्यायतये च ये स्वभावाधि-
 नयो वदयन्ते अत एव एतद्विषया एव अयमेव हि स्वभावः किंवा अपि कियं
 इष्टवानुग्रह प्रभृतयः वृत्तयोश्च रत्यादयोऽत्रास्वाद्यैकेवलं यथा विप्रलम्बकेव-
 लं औत्सुक्यं प्रभोरेहपि वा प्रेमासमाप्तौ मत्तमिति तथा च रौद्र औगं यथा
 च करुणवीरभयानकाद्वृत्तेषु निर्द्विनिर्वृति तास हर्षव्यभिचारिणोऽपि प्राप्ता-
 न्येनाव भासन्ते तथा न जुगुप्सायां स्वयैव रागप्रतिपदत्वात्

तथा हि महात्रतेन कपालादिधारणमसुभा-
 र्यादिसमुदादिविस्तारमैकेपादिकर्म कृतिर्हि धर्म जुगुप्सा हेतुत्वेनैव निजस्थ-
 नं च देवराट्पुत्रजन्माद्युपदिष्टं स्वात्मनि च कृतकृत्यस्य परार्थघटनायामेव
 उद्यम उत्साहास्य परोपकारविषयकस्य प्रयत्नरूपोदया पैय्योऽभ्यसि-
 कोऽन्तरंगः अत एव यभि केचित् दयावीरत्वेन व्यपदिशन्ति
 अन्ये धर्मवीरत्वेन

न च त्वाहो हङ्कारप्राणः उज्ज्वलस्व हङ्कारवैधिल्या-
 त्कव्यभिचारित्वं हि विकृद्दस्यापि न नोचितम् यताविव निर्विदग्धः आस्यात्ता-
 द्दलकमित्यादौ हि परोपकारे हि उत्साहस्यैव प्रकर्षो लक्ष्यते

न च त्वाहवत्या काचित् अप्यव्यवस्थायीविकृ-

प्रयत्नान्यतिरेकेण पाषाणतापत्तेः यत एव परिदृष्ट परापरत्वेन स्वात्मदेवदेव
कर्तव्यान्तरं नावशिष्यते अत एव ज्ञानहृदयानां परोपकाराय दारीरसकषा-
दिदानं न ज्ञानविरोधि आत्मानं गोपयेत्यादिनाय कृतकृत्यविषयं दारीरस-
तमुपदिश्यते सन्यासीनान्तदृष्टादितामसीन्भावात्

तथाहि =

धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राणाः संस्थितिहेतवः

तान्निघ्नता किं न हतं रक्षता किञ्च रक्षितम् इति

मुप्रसिद्धचतुर्वर्गसाधकत्वमेव देहरक्षाया विद्यानं दर्शितम् कृतकृत्यस्य ज-
नस्यैव श्रमे वा पतेदिति सन्यासित्वे श्रवणात् तद्यथा कथंचित् प्राप्य दारी-
रं परार्थं न त्यज्यते तन्किमिव न संपादितं भवति किमुत वा हनादीनां नय-
तत्त्वमिति चेत् किं तेन नस्तत्त्वज्ञानित्वं तावदवश्यमस्ति अन्यथा देहात्ममा-
निनां देह एव सर्वस्वश्चेत् धर्मार्थानुदेवदेव परार्थे त्यागस्यासंभवत्वात् युद्धे विही-
नदारीरस्य त्यागायोग्यमः केदेवेनैव प्रवृत्तेर्गुणतनादावपि बहुभूतदेहान्तर-
संपिपादयिषेवाधिकं विजृम्भेत तत्त्वार्थानुदेवदेव परार्थः संपत्त्यै यद्येच्छितं
देहत्यागपर्यन्तं उपदेष्टादानादि तत्तदन्तर्गुणतत्त्वज्ञानानां असंभ्रान्त्यमेवेति तापि
तत्त्वज्ञानिनः ज्ञानिनां सर्वेष्वामेषु मुक्तिरिति स्मृतिषु श्रुतौ च यथोक्तम् देवा-
र्चनरतस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियश्चाह्मी चरेदविद्यावित् गृहस्थोऽपि हि
मुच्यते इति केवलं परार्थो हि सन्निधौ जायते न परोपकारात्मफलत्वेनैवाभि-
संभ्रान्त्यहितां पुनरपि देहस्य तदुचितस्यैव प्रादुर्भावेऽपि सत्त्वादीनां
तत्त्वज्ञानिनामपि विज्ञानित्वाभस्वभावौचित्याद्यथारामस्य विरुद्धं पितुराज्ञां

पालयतः

एवं मृद्वाराचक्षुष्यपि मन्त्रव्यम् एत एव ज्ञानस्य स्थायि-
त्वस्य प्राधान्यम् जीमूतबाहेने त्रिवर्गसंपत्तेरेव परोपकृतिप्रधानायाः फल-
त्वात् अनेनैवादायेन नाटकतद्वत्त्वेन वक्ष्यते श्रद्धिविज्ञानादिभिर्गुणैः इत्य-
नेन हि श्रद्धिविज्ञानप्रधानमर्थकामोत्तरं सर्वं चरितं सकललोकहृदय-
संवादमुन्दरप्रयोजनं नाटके निवेदयितव्यमित्युक्तम् एतच्च तत्रैव वर्ण-
यिष्यामः अनेनैव चादायेन न ज्ञाने कश्चन मुनिना जात्यङ्गकोऽपि नि-
योदयते तेन जात्यङ्गकविनियोगाभावात् तदसत्त्वमिति प्रत्युक्तम्

अन्ये तु जीमूतबाहनकसेन पुत्रताश्रमवि-

ष्यतीति कारणार्थिनीं बहूमेव ज्ञातवान् डाक्तिचास्य न काचित्परीहसाच
न काचिदित्येवमाहुः तं ज्ञानुत्तमेव नाह बोधितानां पुनरप्युद्दामकजीवितम्
भिसन्धानानुप्रविष्टं डाक्तिर्येदिति नच काकतान्नीयवृत्त्या ज्ञानमुपदिवा-
ति तत्सिद्धं दयान्तद्वर्णाद्युत्साहोत्त प्रधानम्

अन्ये तु न्यभिचारिणो यथायोगं भवति यथो-

क्तं तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारकृत्य इति अत एव निश्चितत्वादनुभावाभावइति
प्रत्युक्तम् यदा तु पर्यन्तश्रमिकानां हेतुभावाभावास्तदास्या प्रयोज्यत्वे रन्ध्रिकादावपि
पर्यन्तदवायामप्रयोगस्यैव युक्तत्वात् हृदयसंवादोऽपि तथाविध तत्त्वज्ञानबोत्तसं-
स्कारावितानां भवत्येव यद्वक्ष्यति मोक्षे चापि विरागिण इति सर्वस्यापि हृदय-
संवादं भयानके वीरप्रकृतेरभावात्

ननु तादृशि प्रयोजे वीरस्य कआस्वादोऽज्येत

यत्रेयं निबध्यते तत्रावश्यं पुरुषार्थोपयोगिनि शृङ्गारवीराद्यन्तममस्येव तन्नि-
 स्तेषां आस्वादः यत्रापि ग्रहसनादौ हास्यादेः प्रधानता तत्राप्यनुनिष्पादिसा-
 न्तरनिष्ठ एवास्वादिभिन्नभिन्नादिकार्यं . . . धिकादेषु देवैः दैवरूपकमेव
 चिन्तनं निमित्तमिति केचित् . तस्मादस्ति ज्ञान्तो रसः . तथाच चिरन्तनपुनरेव
 स्थायिभावाद् रसतत्त्वमुपनेष्यामः इत्यनन्तरं ज्ञान्तो नाम दामस्थायिभावान्मकः इत्यादि
 ज्ञान्तलक्षणं पठ्यते .

तत्र सर्वरसानां ज्ञान्तप्राय एवास्वादो न विषयेभ्यो
 विपरिवृत्त्या तन्मुख्यतान्नात्मा केवलं वासनान्तरोपहित इत्यत्र सर्वप्रकृतिवाग्भि-
 धानाय पूर्वमभिधानं तेषां च पृथक्पृथक् सामान्यस्य न गणनमिति स्थास्यस्य
 पृथग्युक्तसामान्यमपि तु विवेकेन पृथगेव गणनीयमिति विवेचकाभिमतसामान्य-
 कास्वादलक्षणप्रतीति विषयतया सपृथग्भूत एव .

इतिहासपुराणाभिधानकोडादौ च न वै रसाः श्रु-
 तौ . श्रीमत्सिद्धान्तज्ञास्तेष्वपि . तथा चोक्तम् .

अष्टानामिह देवानां शृङ्गारादिन्प्रचारायेत .

मह्ये च देवदेवस्य ज्ञान्तं रूपं प्रकल्पयेत् .

तस्य च वैराग्यसंसारशीकृतादयो विभाव्याः सहितैरुपनिबद्धैः विशावने . मोक्ष-
 ज्ञास्ते चिन्तादयोऽनुभावाः निर्वेदमतिस्मृतिर्गुणदो व्यञ्जितारिणः . अत एव
 रत्नगिधानविषये भक्तिश्रद्धे स्मृतिमतिर्गुणदोऽनुभावप्रविष्ट्या अन्यथैवाङ्गमिति
 नतयोः पृथग्नसक्ते गणनम् .

अत्र संग्रहकारिका =

मोक्षाध्यात्मनिमित्तः

तत्त्वज्ञानार्थहेतुसंयुक्तः .

निष्प्रेयसधर्मयुतः

ज्ञान्तरस्यो नाम विज्ञेयः .

विभावस्थास्यनुभावयोगः क्रमाद्विदोषणत्रयेण दर्शितः .

स्वंस्वं निमित्तमासाद्य ज्ञान्ताद्भावः प्रवर्तते .

पुनर्निमित्तापाये तु ज्ञान्त एव प्रलीयते .

इत्यादिना रसान्तरप्रकृतित्वमवसं हतम् .

यन्तु हिमे हास्यशृङ्गारपरिहारेण प्रसक्तं च

सद्यते तत्रायं भवो दीप्तस्मकान्ययोरिति भाविना लक्षणेन रौद्रप्रधाने तावद्धिमे
 तद्विरुद्धस्य ज्ञान्तस्य संभावनेवन . किन्निषेधेन ज्ञान्तासंभवे तु दीप्तस्मका-
 न्ययोरित्येतेन किंन्यवच्छेदं शृङ्गारहास्यवर्त्यं प्रसक्तयुक्त इति लुक्ते तत्र प्रस-
 क्तः .

ननु करुण बोधप्रत्ययानकप्राधान्यमेनेन पादेन व्यवच्छे-
 द्यते नैतत्सात्वत्याश्मटीवृत्तिसम्पन्नेनैव तन्निरासात् ज्ञान्ते तु सात्वत्यैव वृत्तिरि-
 ति तद्वच्छेदकमेवैतत् . तेन धीमन्लक्षणं प्रत्युतज्ञान्तरसस्य सङ्गावलिङ्गम् .

शृङ्गारस्तु प्रसक्तस्येव्यमानः संभाव्य एव तदङ्गं च हास्य इति तयोरेव प्रतिषेधः
 कृतः प्राप्तत्वात्सामान्याच्च . विदोषतो वर्णदेवताभिधानमनुचितमप्यस्य तत्कल्पि-
 तमिति ज्ञेयम् . उपपत्तिस्तु ज्ञान्तस्यापि दर्शितैव . सत्त्वाभावो हि हास्यः सठ-
 विभावित्वेन चास्य वीरबीभत्सौ अत एवास्वरसस्य यमनियमे स्वरप्रणिधानायु-

पदेदोऽनुपयोगितया महाफलत्वं सर्वप्राधान्यमिति कृतव्यापकत्वं चोपपन्नमि-
त्यलमिति प्रसङ्गः ॥

तन्वास्वादाऽस्य कीदृशाः उच्यन्ते, उपरागदोषिभिः

उत्साहरत्यादिभिः उपरक्तं यदात्मस्वरूपक एव विरलोऽभीतरत्नान्तरान्ननिर्भासिमा-
नसिततरस्वरूपं यदाह तत्स्वरूपं सकलेशु रत्यादिभूपरञ्जकेषु तथा भोविनापि
सकृद्विभातोऽयमात्मेति न्यायेन भासमानं परेन्मुखतात्मसकलमुखजालहेनं परमा-
जन्मनाभसंविदैकत्वेन काव्यप्रयोगप्रबन्धाभ्यां साधारणतया निर्भासमानमन्त-
र्मुखावस्थाभेदेन लेखेनान्नान्यानयनं तथाविधद्वयं निधत्त इति

एवैते नैवेतरसाः पुमर्थोपयोगित्वेन रञ्जनाधि-

क्येन वेद्यतामेवोपदेयत्वात्, तेन रसान्तरसंज्ञेषुपि पार्षितः प्रसिद्धा संख्या-
नियम इति यदन्यैरुक्तं तत्प्रत्युक्तम्, भावाध्यायेऽपि चैतद्वद्व्यते, आर्द्रतास्था-
यिकं स्नेहो रस इति त्वसत्, स्नेहो ह्यभिप्रेतः स च सर्वो रत्युत्साहादावेव पर्य-
वस्यति ॥

तथा हि = बालस्य १ तापि प्रादौ स्नेहोदयेऽपि विश्रान्तः

युनो मित्रजने रतो लक्षणादौ आतमि धर्मिणि एव एव ब्रह्मस्य पुत्रादावपि
विति द्रष्टव्यम्, एवैव गन्धस्थायिकस्य लौक्यरसस्य प्रवाक्याने सरणिर्मित-
व्याः हासे वा रतो बाल्यत्र पर्यवसानात्,

एवं भूक्तोऽपि . . . बालमिति अद्या-

यार्थमुपसंहरन् भाविनोऽवकाशो ददन् सङ्कृतिं प्रकटीकर्तुमाह, एवमेते रसा-
ज्ञेया नैवेतरसबद्धो तमित्यादिव्यपदेऽज्ञात्स्वयते मन्त्रा एवोपचारा इति दर्शयति.

लक्षणात् लक्षणातिरिक्तं भवनादित्वात् लक्षणं रसलक्षणमेव पुरयति विभाव्यन्ति चार्थानु-
भाव लक्षणेन रसलक्षणमेव पुरयति, रसेति स्थायिभावप्रभवः ऋतुमान्त्रादिविभाव-
तोयेन चातुर्याद्यनुभावक इत्युक्तमपि साक्षाद्भवेत् कीदृशी हि वृत्तिः कल्प विभाव-
कल्पानुभावः, तेन यद्यप्यापोतु भावानो लक्षणमिदं प्रतिभाति महाचार्या, तथापि
त्रावैकवाक्यतया रसलक्षणमेव दमित्यपि ब्रह्मस्यार्थ इति शिवम् ॥

इत्यादिज्ञात्स्व एकमध्यवृत्तिः

यस्य स्वहृन्मण्डनसं प्रयोक्त्या ॥

स्थायो शिवश्चित्सि तेन वृत्तिः

कृता रसाध्याय इह क्रमेण ॥

इति माहेश्वराभिर्विगुप्तविरचितायां नाट्य-
इणस्तविवृतौ रसाध्यायः षष्ठः

समाप्तः ॥

Compared with original MS.

31.12.17

Compared with the MS of Govindadev of Benares.

Manuscript from the MS. of Govindadev.

Kat. Varanasi MS. of Govindadev. 1917-18

Compared with a different MS. obtained from Mr. Mananikrama Shrinivasa Kunjamma Raja 31.12.17
Second Raja. Calicut. 31.12.17